

TARTU EESTI PÖLLUMEESTE SELTSI VARASEMATEST NÄITUSTEST (KUNI 1905. A.)

A. Suur

NSV Liidu ajaloo kateeder

Eesti põllumeeste seltside tegevusvormid olid võrdlemisi piiratud — peeti kõnekoosolekuid, millele tavaliselt järgnesid arutlused, korraldati nn. väljasõiduistungeid seltsi liikmete taludesse, kus tutvuti majapidamisega, ja kolmanda enam levinud üritusena organiseeriti põllundust ja karjakasvatust eksponeerivaid näitusi. Talupoegade silmaringi laiendamisel kujunes viimaste tähtsus eriti suureks, sest tegemist oli laiu hulki haarava näitliku vahendiga. Ettekanded ja näitused kui eesti põllumeeste seltsidele kättesaadavamad tegevusliigid pidid andma väikemaapidajatele peaaegu kogu nende põlumajanduslike teadmiste pagasi, sest teatavasti alles 1914. a. sai teoks eestlaste ammune unistus — Eesti Aleksandri Põllutöökooli asutamine Põltsamaa lähedal Kõo mõisas. Põllumeeste seltside tegevuse algperioodil tuginesid eestlastest põlluharija teadmised isaisadelt saadud tarkusele ning vähestest põllumajandusliku sisuga brošüüridest ja ajakirjadest hantitud andmetele. Seda suurem tähtsus oli näitustel kui teadmiste populaarsel levitajal ja masse haaraval üritusel. Agronoomiliste õpetuste propageerimise kõrval kujunesid näitused eesti talupoja kasvava majanduslik-poliitilise mõjuvõimu ja organiseerimiskuse kinnitajaks: ka talupojad on võimelised oma majapidamist arendama.

Eriline koht kuulub Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi (edaspidi TEPS) näitustele, sest eesti põllumeeste seltsidest tegi tema esimesena nendega algust ja hiljem organiseeris neid oma tegevusaaja vältel peaaegu lünkadeta. Edaspidi, kui näitusi korraldas juba enamik eesti seltsi, etendasid TEPS-i näitused juhtivat ja suunavat osa, kujunedes käesoleva sajandi alguseks kogu Eesti ala hõlmavateks üldisteks majandusnäitusteks ja võisteldes mõisnike iga-aastaste Tartu augustikuu näitustega. Ametlikes dokumentides hakati TEPS-i põllumajandusnäitusi alates 1901. a. nimetama üksnes eesti põllu- ja käsitöö näitusteks, jättes ära sõna «Jur-

jevi», mis samuti viitab nende tähtsusele kogu eesti keelepiiri ulatuses.

TEPS tegi näitustega algust 1876. a. Siit alates toimusid nad regulaarselt kogu vaadeldava perioodi jooksul, välja arvatud aastad 1881, 1883 ja 1894. Teistest vanematest eesti seltsidest organiseeris Viljandi EPS oma esimese näituse alles 1883. a., korraldades neid mõningate lünkadega kuni 1905. aastani ja samuti edaspidi. Kolmas, varakult tegutsemist alustanud selts — Pärnu EPS — jõudis esimese väljapanekuni 1877. a., millele järgnes seisak. Enam-vähem regulaarsed olid näitused ajavahe-
mikus 1883—1893. Edaspidi soikus seltsi tegevus täielikult. Üsna varakult, 1884. a. alustas näituste korraldamist ka neljas elujõuline eesti põllumeeste selts — Põltsamaa EPS. Mõõdunud sajandi lõpukümneni viimastel aastatel hakkasid näitustega jõudu proovima sel perioodil hulgaliselt tekkinud väiksemad põllumeeste seltsid, nagu Võnnu, Vändra, Palamuse, Sangaste jt. Viimastel oli ainult kitsam kohalik tähtsus.

TEPS-i I näitus sai teoks 1876. a., mil seljataga oli juba kuus tegutsemisaastat. Liikmete arv ulatus 98-ni, eesotsas seisid sellised võimekad mehed nagu organisatsiooni president Mart Mitt — C. R. Jakobsoni kauaaegne võitluskaaslane; juhatuses tegutsesid veel T. Pekk, K. Märzin, O. Zastrov, J. Kunder jt.¹ Esimest korda tõusis eesti põllumajandusnäituse korraldamise küsimus TEPS-is üles juba 1872. a. Üksikasjalikumalt arutati seda kavatsust 3. V 1875 koosolekul, kus soovitati korraldada «elajate tundmise ja suguloomade soetamise» otstarbel kohalikke näitusi igas kihelkonnas.² 26. I 1876 kokkutulekul tegi M. Mitt konkreetse ettepaneku näituseks, kus oleksid esindatud meie maa paremad loomad ja käsitööd.

Vajadus talurahva põllumajandusnäituste järele oli tollal suur. Ehkki igal aastal toimusid Tartus mõisnike põllumajandusnäitused, kuhu võisid pääseda kõik soovijad, võtsid talupojad nendest osa väga vähesel määral. See oli ka arusaadav, sest väikemaapidajate valduses olev kohalik aborigeenne kari ei olnud suuteline konkureerima mõisnike hästi söödetud välismaiste tõuloomadega. Eestlastest talupojad võisid saada ainult eripreemiaid, mis olid ette nähtud talupoegade «elajatele». Mõeldamatu oli samuti esinemine Riias toimuvatel Balti kubermangude näitustel, ehkki 70-ndate aastate algul tegi «Eesti Postimees» selle heaks innukat selgitustööd. Ka näituste külastamine ei toonud palju kasu, sest kõikide eksponaatide tekstid ja selgituste andmine oli saksa keeles. Näituste ümberkorraldamisest, nii et nendest oleks tulu ka maa põliselanikkonnal, polnud aga saksa mõisnikud huvitatud. Nende

¹ ENSV RAKA, f. 1858, ппп. 1, s.-ü. 243, l. 26.

² Tartu näitusväli. Tartu, 1935, lk. 5.

arvates oli talupoegadele küllalt mõisnike põllumajanduslike organisatsioonide poolt spetsiaalselt «maarahva» jaoks mõeldud nn. laadanäitustest, mis korraldati suuremate laatade ajal ja kus talurahvale tehti «rahakingitusi» 2—5 rbl. ulatuses paremate omakasvatatud loomade eest. Peremeheks saanud või selle poole püüdlevat talupoega aga enam ei rahuldanud armuannid mõisnike käest. Eesmärgiks seati «eesti näitused», kus osavõtjate enamik pidi pärinema eestlastest väikepõllupidajate hulgast ja mis oleksid arvestanud talupoegade võimalusi ning propageerinud neile jõukohaseid eesrindlikke põllumajanduslikke õpetusi ja vahendeid.

Ohkond näituste korraldamiseks oli sellal üsna soodne, arvestades teatud opositsiooni Balti mõisnikkonna ja keskvõimu vahel. Pealegi polnud alates möödunud sajandi keskpaigast põllumajandus- ja loomakasvatuse näitused Venemaal enam uudiseks. Esimene, nn. loomanäitus korraldati Venemaa piirides 1843. a. Odessas, aasta hiljem toimus juba üldine põllumajandusnäitus Jaroslavl'i kubermangus Velikaja külas.³ Eriti laialdaselt levisid semstvõte ja põllumajanduslike ühingute näitused.

Valitsusorganid ei teinud TEPS-ile näituse loa ja auhindade hankimisel mingeid takistusi, ehkki sakslased olid hoiatanud, et säärane palve lükatakse ilmtingimata tagasi. Seda meenutab M. Mitt oma mälestustes, lisades, et loa saabumisel ka «sotsieteedi selts andis aurahasid, et sellisel viisil oma vastuseisu ära parandada»⁴.

Esimene TEPS-i näitus otsustati korraldada Nuustakul (Otepääl), sest Tartus ei leitud kohe sobivat platsi, samuti kardeti, et näitus ebaõnnestub mõisnike põllumajandusnäituse konkurentsi tõttu. Selline kohavalik pidi end õigustama ka juhul, kui ettevõtte lõpeb äpardumisega, sest väikeses maakohas leidis naeruvääris-tajaid vähem.

Ettevalmistuste käigus tehti kõige enne kindlaks auhindamise põhimõtted. Otsustati premeerida ainult neid loomi, kes vastavad kohalikele oludele ning kelle pidamiseks ja söötmiseks ei oleks rohkem tarvis, kui suudavad väikepõllumehed.⁵ Nõutavaks peeti eeskätt neid omadusi, mis meie tingimustes vääriskid edasiarendamist. Lehmadel pidi olema hea piimaand ja küllaltki suur kaal — seega ei orienteeritud otseselt ei liha- ega piimakarja pidamisele. Hobustel taheti arvestada kaalu, proportsionaalset kehaehitust ja lihastiku tugevust. Eelistõuge ei määratud ei veiste ega hobuste puhul. Leiti, et suurmaapidajate väljapanekute premeerimine aurahade ja esemetega ei ole otstarbekas, vaid neile antakse ainult kiituskirju, mis võivad olla esimese auhinna väär-

³ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 2, s.-ü. 283, l. 18.

⁴ M. Mitt. Elulugu. (Koopia.) Tartu Linnamuuseum, fp. 188, lk. 122.

⁵ A. Kruusberg. Materjalid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ajalooks. — «Eesti Kirjandus», 1926, nr. 4. lk. 209.

tuses. Selline otsus oli igati põhjendatud, sest talupoegade loomadel oli peaagu võimatu võistelda mõisates kasvatatavate Euroopa puhastverd tõuloomadega. Pealegi ei oleks arukas olnud ergutada talupoegi igas suhtes järgima mõisnikke, sest see oleks kaasa toonud esimeste laostumise.

Avaldati rida üleskutseid, kus propageeriti näitust ning tehti teatavaks osavõtu ja autasustamise tingimused. Rõhutati, et peamised auhinnad on ette nähtud loomadele, ehkki «põlluasjust saavad siis veel kõik, mis tuakse ja veidikesegi tähtjad on, vastu võetud: võid, juustud igal moodul, kõik viljad, mis Jumal meie põllul sigineda laseb, põlluriistad ja muud asjad, mis põllul ja majas ette puutuvad; aga nende pääle ei ole kindlat auhinda pantud ja saab nende pärast veel iseäranis nõuu peetud»⁶. Auhindadena nähti ette hõbe- ja pronksmedalid, kahehobuseadrad, võitegemise masinad ja kiituskirjad. Juba algusest peale hoolitses TEPS selle eest, et auhindamiskomisjonides oleksid kõigiti kompetentsed isikud. Nii moodustasid I näituse premeerimiskomisjoni veterinaar-magister K. Blumberg, Pilkuse mõisnik von Roth, Loosi mõisa rentnik Rosenpflanzer ja kaks taluomanikku — A. Laur Ropkast ja J. Kõiv Pühajärvelt.

I näitus toimus 19.—20. septembrini Otepää kiriku juures ja teda võib pidada õnnestunuks. Eksponeeriti 29 hobust, peamiselt sõiduhobused, 21 sarvloomat, 7 lammast, 6 siga ja mitmeid põllumajandussaadusi.⁷ Avakõne pidas seltsi president M. Mitt, kes võrdles näitust «täiskasvanute kooliga»⁸. Viimasel päeval toimus kontsert ja kõnega esines J. Hurt. Vihmast hoolimata tõusis külastajate arv 1400-ni. Auhindadena jagati välja 1 hõbe- ja 2 pronksmedalit, 3 suurt kahehobuseatrat, 3 väikest kahehobuseatrat, 8 kiituskirja ja 7 rahalist autasu. Märkimist väärib, et ainu-kest suurt hõbeauraha ei antud põllumajandus- või karjasaaduste eest, vaid selle pälvis Orava karjamõisa omaniku abikaasa A. Märzin poolvillaste ja linaste kangaste eest. Ühe pronksmedali sai näituse peamine organisatsioon M. Mitt oma põllutööriistade kogu eest, mis viitab sellele, et Mitil oli Võrumaal Tamme vallas Kiltrel eeskujulik majapidamine.

Ettevõttega jäid rahule korraldajad ja põhiliselt eestlastest koosnev vaatajaskond. Ka mõisnike häälekandjas «Baltische Wochenschrift» ilmus heatahtlik arvustus. Ajakirjas märgiti, et vaatamata väljapanekute vähesusele oli näituse tähtsus suur, mida tõendas vaatajate arvukus ja see «tõsidus, millega uut vastu võeti»⁹. Puhastulu ulatus kõigest 13 rublani.

⁶ «Eesti Postimees», 1876, nr. 32.

⁷ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 243, l. 41.

⁸ «Baltische Wochenschrift», 1876, Nr. 41.

⁹ Sealsamas, Nr. 39.

Hea algatus oli tehtud. Alustatud tuli jätkata, pannes pearõhu just selgitustööle rahva hulgas. Otepää näituse käigus ilmnis, et ürituse eesmärgist ei saadud veel õigesti aru. Arvati, et sinna tuleb tuua eeskätt haruldasi ja vigaseid loomi uurimiseks. I näitusel oligi eksponeeritud nelja sarvega oinas, nelja rattaga jalgratas jm. seesugust. Põhimõtete mittemõistmisest tingitult avaldas teiste hulgas pahameelt loomaomanik, kelle toodud pull oli küll puhast eesti tõugu, kuid supupulliks täiesti kõlbmatu.

Esimese näituse edu tiivustas seltsi juba järgmisel aastal uut näitust ette võtma. Väljapaneku kohaks valiti teist korda Otepää, et proovida, kas möödunud aastane ettevõtte on andnud mingisuguseid tulemusi. Ning tõepoolest, kui 1876. a. toodi kohale hulk eksponaate, mis eesmärkidele ei vastanud, siis 1877. a. seda enam ette ei tulnud. Nii olid puht sõiduhobused enamikus asendunud tööhobustega. Vaatajate arv näitas küll mõnevõrra tagasiminekut — kolmel näitusepäeval 10.—12. sept. käis väljakul 1300 inimest, kuid eksponaatide arv oli kasvanud.¹⁰ Enamik kariloomi pärines nagu esimeselgi näitusel ümbruskonnast, hobuseid ja esemeid oli ka kaugemalt. Mõisatest võtsid osa Pühajärve, Hellenurme ja Pilkuse. Eesti näituste algpäevil saatis TEPS-i juhtkond ümberkaudseile mõisnikele ettepanekud näitustest osavõtuks, et pakkuda võrdlust. Samuti oli nende valduses uusi põlütööriistu ja -masinaid, mille tundmaõppimine tuli talupoegadele kasuks. Nii ei talitanud mitte ainult Tartu selts, vaid ka teised vanimad põllumeeste ühingud. Tänu sellele leidis Otepää eksponaatide hulgas Schwartzi süsteemil töötav piimatalitus, mille seadis üles Pilkuse mõisnik von Roth ja mille kohta ta ise jagas seletusi. Seekord anti välja 24 auhinda. Peaaauhinnad — suured hõbeaurahad — said ardenni-eesti tõugu hobune ja lehm, kelle tõuna on märgitud «angli-vogtlandi». Pronksmedalid läksid segatõugu sõidutäkule ja suffolki orikale.

Siinkohal tuleks lühidalt rääkida tõuküsimuses levinud seisukohtadest vaadeldaval perioodil.

Veisekarja tõugude küsimus tõusis Baltimaadel teravalt pävakorrale seoses kapitalismi arenemisega, kui tekkis vajadus produktiivsete veiste järele. Juba möödunud sajandi I poolel hakkasid mõisnikud importima siinsetesse mõisatesse väga erinevaid välismaisi kultuuritõuge, mille tagajärjel kujunes mõisakarjade tõuline koosseis võrdlemisi kirjuks. Enamik nendest ei kohanevad siinsete oludega. Ka katsed kohaliku karja puhasaretuseks ei andnud mõisnike arvates küllaldasi tulemusi. 1840. a. paiku jõuti enam-vähem ühisele seisukohale, et tuleb aretada ainult ühte välismaist veisetõugu, milleks valitiäärširi kari.¹¹ Kuid ka vii-

¹⁰ A. Krusberg. Materjalid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ajalooks. — «Eesti Kirjandus», 1926, nr. 4, lk. 223.

¹¹ A. Mõlder. Eesti punane kari. Tartu, 1949, lk. 29.

mane ei osutunud sobivaks. Seejärel orienteeruti angli tõule, mille sobivust meie oludes on tõestanud aeg.

Vaatamata levima hakkavale angli-orientatsioonile valitses tõuküsimuses edasi teatav segadus. Nii oli näiteks 1871. a. Balti põllumajandusnäitusel Riias esindatud 31 veisetõugu.¹² Tõupul-lide ja vasikate ostmise teel hakkasid ka talupoegade karjade hulgas levima täiesti erinevat tõugu loomad. Sellest tingituna pakkusidki möödunud sajandi 70.—80-ndatel aastatel eesti põllu-majandusnäituste kariloomade osakonnad väga kirjut pilti. Et tõuküsimuses puudus mõisnike hulgas kindel seisukoht, ei võinud loota ühtsust ka talupoegade vaadetes. Seda kinnitavad TEPS-i näitused, kus umbes kümmeaasta aasta vältel premeeriti täiesti erinevate tõugude esindajaid. Seega ei suutnud eesti põllumajan-dusnäitused vähemalt esialgu olla juhiks ja teenäitajaks veiste tõuaretuses.

Kuid arvamuste erinevusest hoolimata oli eesti põllumeeste hulgas selgepulgulisi ja orienteerumisvõimelisi tegelasi. Eeskätt tuleb siin nimetada C. R. Jakobsoni, kes võttis seisukoha ka vei-setõugude suhtes. Ta oli taludes suure eluskaaluga breitenburgi veiste pidamise vastu, sest need ei ole ökonoomsed.¹³ Sobivaks pidas ta eesti maakarja ja angleid, ristates maatõugu lehmi angli pullidega. See Jakobsoni seisukoht aga ei leidnud eesti põllu-meeste seltside esimestel näitustel järgimist.

Mis puutub näitustel premeeritavatesse hobustesse, siis ka siin näeme peaaegu kuni möödunud sajandi lõpukümnendini pilti: autasustatute hulgas on eesti ja ardenni ning mitmete puhastõugude esindajad, kuid valdavas osas siiski erinevad segatõugu loomad (küll araabia-eesti, eesti-orlovi jt.). Ka siin oli suunaandjaks meie põllumajanduse isa C. R. Jakobson, kes pool-das eesti hobuse kasvatamist. Sellega astus ta välja akadeemik A. Middendorffi vastu, kelle juhatusel ristati Tori hobusekasvan-duses eesti hobust ardennidega. Oma seisukohtade propageerimi-sega tegi Jakobson algust juba 1870. a. ja kaitses neid visalt üle kümne aasta kuni oma surmani.¹⁴ Ehkki Jakobsoni vaated leidsid eesti põllumeeste hulgas poolehoidu, ei lõõnud nad meie põlluma-jandusnäitustel ometi kohe läbi. Tasapisi hakkasid nad ometi levima, nii et juba TEPS-i 1882. a. näitusel olid kõik premeeritud veised kas angli, eesti või angli-eesti tõugu. Seakasvatuse küsi-mustes võeti näitustel kohe algusest peale õige seisukoht, orien-teerudes inglise tõugude (bakširi ja suffolki) aretamisele. Seda tõendab ka TEPS-i II näitus.

¹² A. Mölder. Eesti punase veisetõu aretus. Tln., 1966. lk. 16.

¹³ A. Pung. C. R. Jakobson loomakasvatusteaduse arendajana ja popula-riseerijana. — Teadusliku juubelikonverentsi ettekannete materjale 28. veebruaril 1969. a. Tartu, 1969, lk. 26.

¹⁴ A. Käbin. C. R. Jakobson kui eesti põllumeeste juht. Tln., 1933, lk. 87.

Majanduslikus mõttes lõppes II näitus seltsile 125-rublase puudujäägiga.

Samal aastal toimus Pärnus Pärnu EPS-i I näitus, mis samuti kulges üldjoontes edukalt. Ka siin eksponeeriti Schwartzi meetodil töötavat piimatalitust, mis kuulus Jakobsonile ja toodi Kurgjalt.¹⁵ Ette jõuti selles mõttes Tartu seltsist, et müü hulgas autasustati ka eestikeelsete diplomitega, mis olid valmistatud kunstnik J. Köleri kulul tema kavandite järgi. Neid sai kohe välja jagada. Ministeeriumi auhinnad aga anti omanikule üle alles hiljem, kui premeerimisaruanne oli ministeeriumi jõudnud.

TEPS-i III näitus (1878. a. 14.—15. sept.) korraldati samuti väljaspool Tartut, jätkates juba algatatud rändnäitusi. Seekord valiti asukohaks Põltsamaa, ehkki see kuulus Viljandi EPS-i tööpiirkonda. Seepärast paluti Viljandi sõsarseltsilt luba, mis saadi. Nagu eelmiste «väljanäituste» puhul, tuli ka seekord peaarõhk panna selgitustööle, sest arusaamine näituste tarbest ja kasust oli endiselt visa levima. Eksponaatide hulk jäi põhiliselt samaks: 36 hobust, 12 «karielajat», 2 siga, 3 numbrit võid, 6 põllumehelt vili, 1 õlleprüulilt õlu ja 14 käsitööliselt 55 eset.¹⁶ Mõnevõrra väiksemaks osutus külastajate hulk — umb. 1000 inimest.¹⁷ Uuendustest olgu märgitud, et iga jaoskonna juurde määrati asjatundlik isik, kes jagas seletusi ja vastas küsimustele. Püüti levitada seisukohti karjakasvatuse kasust, viljapuude kasvatamisest ja piimatalituste sisseseadmisest. Milliseks kujunes loomade osakond, seda on kõnesoleva ja ka järgnenud näituste puhul raske öelda, sest arhiividokumentides pole andmeid säilinud. Ka autasustatud loomade kohta on teated üsna kasinad. Tavaline oli, et märgiti: auhind antud kõrvi mära või 4-aastase kimli eest. «Baltische Wochenschrifti» arvamus kujunes seekord üsnagi kurvaks: «Väljapandud kariloomadest on kõige parem mitte rääkida, sest kahest võrdlemisi viletsa kehaehitusega pullist ja kaheksast lehmast ei ole midagi rohkem öelda, kui et nende väljapanijad teenisid ära ainult seltsi tänu, sest nad ei olnud hoolinud ei kuludest ega vaevast, et ellu kutsuda kariloomade näitust.»¹⁸ Arvustus ei pruugi olla päris objektiivne, sest just selle näituse kohta on teada, et eksponeeritud neli «siitmaa lehma» andsid aastas piima 1018—1213 toobini (1 toop = 1,123 liitrit), mis ületas kohalikku maatõugu lehmade keskmise piimahulga ja lähenes angli tõugu lehmade toodangule.¹⁹ «Sakalagi» hinnang oli hoo-

¹⁵ M. Laarmann, 1870—1925. Jooni Pärnu Põllumeeste Seltsi minevikust. Pärnu, 1925, lk. 12.

¹⁶ «Sakala» Lisaleht, 1879, nr. 8.

¹⁷ A. Kruusberg. Materjalid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ajalooks. — «Eesti Kirjandus», Tartu, 1926, nr. 4. lk. 269.

¹⁸ «Baltische Wochenschrift», 1878, Nr. 39.

¹⁹ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 273, l. 6.

pis teistsugune: «... karielajatest paistsid silma paar Ida-friisi ja Breitenburgi veist.» Kuid nende soetamise eest ajaleht hoiatas, sest sellised lehmad «vajavad häid karjamaid ja niite, seepärast peavad väikepõllumehed ettevaatlikud olema, kas nende heinamaad seda lubavad»²⁰. Ka teised nendel aastatel korraldatud näitused ei saanud kiidelda kariloomade poolest, välja arvatud muudugi mõisnike väljapanekud. 1878. a. organiseeriti Pihkva Põllumajandusliku Seltsi I näitus, mille kohta samuti kirjutati, et üheski osakonnas ei leidunud midagi eriti silmapaistvat.²¹

TEPS-i IV näitus korraldati jällegi Põltsamaal 15.—17. sept. 1879. Tähelepanuväärseid uuendusi ei olnud, välja arvatud asjaolu, et esmakordselt eksponeeriti põllumajandusmasinaid, kusjuures neid näidati ka tegevuses. Väljapanijaks oli kaupmees E. Friedrich Tartust. Seni polnud ükski TEPS-i näitus toonud nimetamisväärset rahalist kasu, mõnel juhul oli tegemist isegi puudujääkidega. Vaatamata sellele jätkati kord alustatu elluviimist. Seltsi kassahoidja V. Eisenschmidt ütles: «Kui meie kopikaid loeme, siis on meie kapital kahanenud, kuid ta kasvas kasu võrra, mis tõi näitus; sellega andsime ta kõrge protsendi peale, mis meie järeletulijad ära näevad.»²²

Et kogu Kagu-Eesti elanikkonda harjutada näitusel käima, valiti viienda, 1880. aasta näituse asukohaks Mustvee. Aeg oli varajasem kui eelmistel kordadel — 10.—12. juunini, sest siis toimus Mustvees laat ja uue kiriku sisseõnnistamine, mida tuli ära kasutada. Mustveele jäi valik peatuma, sest loodeti osavõttu Virumaa põllupidajate poolt, kes olid tuntud «heade eesti sugu hobuste poolest»²³. Ka nõustus kohalik vallavalitsus lahkesti platsi andma ja sinna kuure ehitama. Üheks näituse eesmärgiks seati eesti maatõugu hobuste (klepperite) laiem tutvustamine. Seetõttu ilmus ajalehtedes mitmeid vastavasisulisi üleskutseid. J. Kõrvi artiklis, mis avaldati «Sakala» Lisalehes, kiideti eesti hobuste omadusi, rõhutades, et nad on «tööle ja vaevale raudsed vastu pidama... sugutamiseks ja põllupidamiseks... meie maal sündsad»²⁴. Kõigil säilinud andmetel ei saavutanud näitus loodetud efekti. Kohale oli küll toodud 34 hobust, kuid tõuomadustelt ei ületanud nad eelmiste aastate taset. Veiste arv jäi enam kui tagasihoidlikuks — 9. Rohkesti oli aga käsitöid — 203 numbrit, millele lisandus veel 60 vabrikutööd. Külastajate arv näitas võrreldes kõigi eelmistega järsku tõusu, ulatudes 2000 piiresse.

²⁰ «Sakala» Lisaleht, 1879, nr. 8.

²¹ «Baltische Wochenschrift», 1878, Nr. 40.

²² A. K r u u s b e r g. Materjalid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ajalooks. — «Eesti Kirjandus», 1926, nr. 5, lk. 225.

²³ «Tartu Eesti Seitung», 1880, nr. 18.

²⁴ «Sakala» Lisaleht, 1880, nr. 16.

1881. aastal TEPS näitust ei organiseerinud. 1882. a. peeti see jällegi Mustvees. Sel korral selgitas Rakvere loomaarst M. Treumann auhindamise põhimõtteid. Märkida tuleks korraldava komisjoni otsust anda kõrgemad auhinnad esimeses järjekorras tööhobustele ja alles seejärel sõiduhobustele. Niisuguse korralduse vastuvõtmisel lähtuti väikepõllupidajate huvidest, järgimata pimesi mõisnike näituste eeskju. 1882. a. näitus osutus erandiks ka selle poolest, et kõik auhinnatud veised olid eesti, angli või eesti-angli tõugu. Järelikult hakati jõudma arusaamisele, et karjakasvatuse aluseks on kindel tõug, mida parandatakse ja aretatakse. Näitusega jäadi rahule ja ka «Sakala» kirjutas: «Kõik oli korras, auus, mõistlik ja ilus.»²⁵

1883. a. tegi TEPS katse saada luba järjekordseks näituseks Tartus. Kogemusi lisanud ettevalmistusperiood oli läbitud ja et kõik senised näitused olid õnnestunud, võis ka nüüd loota edule ning tulla juba otse «sakste» silma alla. Palvekirjale vastati eitavalt: Tartus korraldab näitusi Liivimaa Uldkasulik ja Majanduslik Selts (mõisnike organisatsioon), ühes ja samas linnas ei ole vajadust kaheks samalaadseks ürituseks. See põhjendus oli formaalne ja äraütlemise taga seisis tegelikult mõisnikud, kes kartsid konkurentsi. Mõisnike nn. saksa näitused ei andnud eesti talupoegadele mingit kasu ega õpetust, sest seletusi jagati saksa keeles. Samas küsimuses avaldas «Eesti Postimees» juba 1882. a. kirja, kus võrdlemisi teravas toonis päriti, miks eestlasi üldse kutsutakse neile «saksa näitustele», kus nad alati on olnud viienda kätt ratsaks vankri all ja hädavaevalt sallitud nii eksponentide kui ka külastajate osas. Avalikus järelepärimises öeldi: «Eestlane võis üksnes pärani suuga vaadata, kui näitusel tahtis olla.»²⁶ Esitati resolootne otsus, et kui tahetakse ka maa pärisrahva osavõttu, tuleb täita kolm nõudmist: 1) toimkonnas olgu sakslaste kõrval ka eestlased, 2) seletused toimugu eesti keeles ja 3) müügil olgu eestikeelsed programmid. Niikaua kui neid kolme tingimust ei täideta, «niikaua peame osavõtmist koguni võimatuks». Selliseid märkusi Tartu augustikuu näituste kohta ilmus ajalehe veergudel üsna sageli, kuid mõisnikud ei suvatsenud midagi ette võtta, et keelebarjääri kõrvaldada ja näituste kasutegurit kohaliku rahva huvides suurendada. Veel 1898. a. kirjutas «Olevik» ironiliselt: «Jurjevi saksa näitus läks ka tänavu nii nagu ennegi: herraste perekonnad näitavad ja näevad endid ja peavad oma loomalaata, kodanikud otsivad ja leiavad auhindasid oma äri edendamiseks ning «maarahvas» maksab pühapäeval kõik kulud ära. See kulukandja on herraste ringkondades seesama, mis veiderdaja tsirkuses — naerutegija.»²⁷ Seega oli vajadus eesti näi-

²⁵ «Sakala», 1882, nr. 18.

²⁶ «Eesti Postimees», 1882, nr. 15.

²⁷ «Olevik», 1898, nr. 36.

tuste järele suur. Samuti oleks olnud loogiline, et TEPS oleks korraldanud oma näitused seltsi asukohas Tartus — Lõuna-Eesti suurimas linnas ja majanduskeskuses.

Äraütlemisega viivitamine arvatavasti saigi põhjuseks, miks 1883. aastal näitus jäi pidamata.

Et Tartus ei olnud näitus võimalik, siis valiti 1884. a. asukohaks Rõngu. Seda järgmistel põhjustel. Rõngu ümbruses elasid mitmed seltsi aktiivsed tegelased, nagu J. Grünfeldt ja H. Huik, kes võtsid enda peale platsi ettevalmistamisega seotud kohustused. Ka andis Suure-Rõngu vallavalitsus kasutada kohtumaja platsi. Samuti võis loota osavõttu eeskujuks sobivate eksponaatidega Rõngu mõisnikult v. Anrepilt, kes sellepärast valiti näituse aupresidendiks. Tema jäigi osavõtnutest seekord ainukeseks mõisnikuks. Ülejäänud 86 eksponenti olid «talupoja seisusest», jagunedes järgmiselt: 81 Tartu, 4 Viljandi ja 1 Võru maakonnast.²⁸ Olulise muudatusena toodi käesoleval näitusel sisse põhimõtte, et auhindamisel tuleb arvesse võtta ka loomade vanust. Senine hindamissüsteem oli selle tingimuse jätnud kahe silma vahele, mille tagajärjel hinnati liiga noori (alla 3 aasta vanuseid) pulle. Need premeeritud tõupullid võeti taludes kohe kasutusele, mis oli aga viga, sest liiga noored pullid teatavasti ei anna täisväärtuslikke järglasi. Ka tuleks märkida, et käsitöid hakkasid viimastel näitustel hindama juba naised ise. Veel 1879. aastal tegid seda mehed.

1885. a. jäädi uuesti peatuma Rõngul. Olulisi uuendusi ei toimunud. 1886. a. valiti asukohaks Nõo, kus näitus kujunes põhiliselt niisama suureks kui eelmised. Väljas oli 36 hobust, 14 veist, 7 numbrit karja- ja majapidamise saadusi, üldse kokku 184 numbrit.²⁹ Võrdlusena võib märkida, et samal aastal Pärnu EPS-i poolt korraldatud näitusel demonstreeriti ainult 18 hobust, veiseid umbes niisama palju, esemete üldarv jäi aga ligi poolesaja võrra väiksemaks.³⁰

Oluliseks kujunes aasta 1887, mil suudeti teoks teha ammune kavatsus ja näitus üle tuua Tartusse. Peale mõningate erandite hakkasid need nüüd järjekindlalt toimuma Tartus. Läbi käidud oli vaevarikas kogemuste omandamise etapp. Esimene periood kujunes küllaltki pikaks, haarates 11 aastat. See oli rändnäituste aeg, kus peamist ülesannet nähti rahva «äratamises» ja talle «väljanäituste» vajalikkuse selgekstegemises. Et siin tuli veel viimastel aastatel barjääre murda, näitavad faktid seletustöö tegemise kohta «kurja silma» vastu, sest talupojad kartsid näitustel loomade «ärakaemist». Selgitati, kui otstarbetu on loomi näituste ajaks nuumata. Korduvalt tehti ajalehtedes ja koosolekutel juttu

²⁸ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 274, l. 12.

²⁹ «Valgus», 1886, nr. 31.

³⁰ «Virulane», 1886, nr. 33.

arvamusest, nagu oleks näitustel esinimine rentnikele kahjulik. Levinud oli kartus, et niipea, kui mõisnik osavõtust teada saab, tõstab ta renti. Sellekohane «Sakala» Lisalehe artikkel näitab, et kui isand tahab renti tõsta, siis teeb ta seda niikuinii, ilma et hakkaks vaeva nägema ja järele uurima, kas rentnik võtab näitustest osa või ei.³¹ Pearõhk pandi siiski põhieesmärkide arusaadavaks tegemisele — millist kasu toovad põllupidajatele premeeritud lehmad ja lambad. Selleks kasutati laialdaselt ajalehti. Peaaegu kõik TEPS-i näitused algasid tookordsete presidentide kõnedega, kus valgustati ürituse lähemaid ja kaugemaid tulusid. 1884. a. näituse avakõnes püüdis esimees J. Tülk selgeks teha, et eestlased võivad oma elujärge parandada ainult «seeläbi, et meie teistelt, kes seda paremini mõistavad, õpime ... seesugused avalikud õpetuse kohad on väljanäitused ... Jaksame meie kenamat käsitööd teha ja oma põldu paremini harida, seda enam kasvab ka meie vara ja meie tähtsus».³² Kõneleja viitas siin sellele, et majanduslik tugevnevmine ja sõltumatus mõisnikest aitab kätte võita poliitilist võrdõiguslikkust. Ka ajalehe «Virulane» anonüümne juhtkiri rõhutas, et näituste kaudu hakkab kasvama rahva vara, ühes varaga suurenevad ta tähtsus, vaimuharidus ja õigused. Sageli ei paista see üldine kasu kohe silma. Kuid alati ei maksa silmapilkselt tulemust silmas pidada, vaid just kauget, mille juurde viib vaevarikas ja pikaldane töö.³³ Esimese etapi saavutuste hulka kuulub ka kindlate seisukohtade väljakujunemine veiste hindamisel ja premeerimisel. Just näitused etendasid küllaltki suurt osa selles, et talukarjad hakkasid möödunud sajandi lõpul oma tõuliselt kuuluvusest muutuma võrdlemisi ühtlasteks, arenedes Liivimaa Eesti alal angli tõu tüübiliseks punaseks piimakarjaks.

Rändnäituste periood tähistas veel koostööd mõisnikega. Nii saatis TEPS nagu teisedki eesti seltsid kõikide näituste eel kohalikele mõisnikele üleskutsed-osavõtupalved. Esiialgu osutus see vajalikuks, sest mõisa tööriistad ja karjad pakkusid head eeskujuga ja võrdlusmaterjali. Koostöö ei kujunenud siiski määravaks ja kuigi ulatuslikuks, sest tavaliselt esines igal näitusel kõigest paar mõisnikku. Seesugused maarahva üritused ei pakkunud neile mingit huvi, samuti olid mõisnikud kaugel talupoegade omakasupüüdmatus abistamisest. Seepärast pidi M. Mitt 1879. a. avakõnes nentima, et ta lootis näha väike- ja suurpõllumeeste koostööd, kuid eksis.³⁴ 1887. a. Tartu eesti näitusest ei võtnud osa enam ükski mõisnik. Näituste ületoomisega Tartusse oli valitsema harjunud ülemkihile esitatud otsene väljakutse majanduslikuks võistluseks.

³¹ «Sakala» Lisaleht, 1879, nr. 8.

³² «Virulane», 1884, nr. 28.

³³ «Virulane», 1884, nr. 23.

³⁴ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 243, l. 75.

Ehkki TEPS-i näitused ei suutnud pakkuda nimetamisväärtset konkurentsi saksa augustikuu näitustele, oli ometi selge, et tulevikus on nad selleks võimelised. Nii mõistsid näituste ületoomist Tartusse ka Liivimaa mõisnikud ja sellest olid tingitud kõik nende püüded takistada Tartu muutumist püsivaks eesti väljapanekute asukohaks. Tartu-loa saamine polnud seltsi juhatusel kerge. 1883. a. oli palvele eitavalt vastatud. Ka 1887. a. ütles ministeerium esialgu ära, sest luba oli palutud juuni lõpuks. Valitsusorganite arvates osutus tähtaeg liiga lähedaseks saksa näitusele. Nüüd tegi selts ettepaneku lubada näitus korraldada juuni algul, niisugusel juhul ei sega see sakslasi. Tähtaeg ei olnud kõige sobivam, sest ta langes kibedale põllutööajale ja pealegi valmivad sügisviljad hiljem. Kuid muud väljapääsu polnud. Seekord enam takistusi ei tehtud ja luba saabus. Algasid askeldusterohked eeltööd, sest nüüd oli tähtis kõike võimalikult hästi korraldada. Nagu tavaliselt, avaldati ajalehtedes teadaanded näituse toimumise ja osavõtu tingimuste kohta. Muretseti jagamisele tulevad auhinnad. Osa nendest annetas, nagu varasematelgi näitustel, põllutöö ja riigimaade ministeerium. Jaotusinstruktsioonis rõhutati, et valitsuse autasusid võib anda ainult kariloomade, põllutöösaaduste ja -riistade eest (käsitööd siia ei kuulunud). 3 hõbe- ja 6 pronks-, nn. Blankenhageni medalit (Liivimaa Uldkasuliku ja Majandusliku Seltsi ühe algataja ja rajaja P. H. Blankenhageni järgi, kelle kujutis oli aurahadel) ostis TEPS 36 rbl. eest nimetatud ühingu. ³⁵ Autasude hulka kuulusid veel kiituskirjad, kuldsõrmused ja -medaljonid. Viimastega premeerimist Venemaal ei praktiseeritud, välja arvatud Balti kubermangud. Näitus toimus 6.—8. juunini maalermeister G. Sachsi aias, mis asus Eesti Kirjameeste Seltsi kõrval Jaama tänavas. Oma suuruselt ja ulatuselt jäid väljapanekud eelmiste aastate tasemele. Nii oli kohale toodud 37 hobust, kariloomade osakonda esindasid 3 pulli ja 4 lehma. ³⁶ Võrdluseks olgu märgitud, et mõned kuud hiljem asetleidnud saksa näitusel rõõmustasid külastajate silmi 138 hobust ja 159 veist. ³⁷ Seega oldi konkurentsist alles kaugel, kuid fakt ise, et eesti näitus oli samuti ülikoolilinna jõudnud, tähistas suurt sammu edasi. Oluline hüpe tehti masinate ja põllutööriistade osakonnas, nende arv ulatus 48-ni. Eksponeeriti atru, sahkku, teravilja külvikuid jt. Püüti eksponeerida talupoegadele kättesaadavamaid odavahinnalisi tööriistu. Karjakasvatuse osatähtsuse tõusu märgina võib võtta piimasaaduste hulga pidevat suurenemist. Eriti kehtib see või kohta. «Baltische Wochenschrifti» arvamuse järgi oli enamikul võinumbritel hea väljanägemine ja meeldiv lõhn ning ainult mõni üksik

³⁵ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 273, l. 118.

³⁶ Samas, s.-ü. 274, l. 38.

³⁷ «Valgus», 1887, nr. 38.

näidis osutus värvuselt hallikaks.³⁸ Esmakordselt sai käesoleval näitusel teoks kunstiosakond nimetuse all «kunstmaalimine». Ehkki esialgu ei vastanud selle sisu pretensioonikale kunstiosakonna nimetusele, oli see ometi tähendusväärne samm. Real järgnenud aastatel ei sisaldanud kõnealune osakond midagi mainimisväärtset, elustudes alles 1898. aastal, mil ta muutus esimestele eesti kunstnikele esinemiskohaks. Möödunud sajandi lõpust alates kohatame TEPS-i näitustel mitmeid pärastpoole tuntuks saanud kunstnike nimesid. Siit peale hakkasid ka need kujunevad kunstiosakonnad kaasa aitama kunsti populariseerimisele, levitamisele ja rahva kunstimeele kasvatamisele. Esimene spetsiaalne kunstinäitus toimus teatavasti alles 1903. a. Tallinnas A. Laikmaa korraldusel.³⁹

Kui veiste tõuküsimuses kujunesid eesti seltsides ja näitustel 80-ndate aastate algul enam-vähem kindlad seisukohad, siis ei saa seda öelda hobuste kohta. Kõnesoleval ja järgmistel näitustel kippusid ikkagi esimesed kohad minema sõiduhobustele, kelles oli araabia või orlovi verd, vaatamata komitee mitmekordsetele otsustele premeerida esimeses järjekorras kodumaiseid tööhobuseid.

1887. a. näituse vaatajaskond ulatus 2500-ni, ületades kõik varasemad. Esimest eesti põllumajandusnäitust Tartus võis lugeda tookordsetes tingimustes kõigiti õnnestunuks. Seda nentisid isegi kohalikud saksa ajalehed. Mõnevõrra napp oli ainult kariloomade osakond. Ministeeriumile saadetud aruandes põhjendati veiste vähest talvise viletsa söödaga, mistõttu omanikud ei julgenud kõhnu loomi näitusele tuua.⁴⁰ Ainukese puudusena märkis ajaleht «Virulane», et soovida jättis õigekirjale mitte vastav eesti keel näituse sedelitel, mis olevat olnud «natuke võeras eesti keel»⁴¹. See tulenes sellest, et kirjutajateks olid esemete omanikud.

Järgmine näitus toimus 4.—6. juunini 1888. a. teist korda Tartus. Sellel aastal oli oluliseks erinevuseks esimese spetsiaalse lina- ja aiandusosakonna organiseerimine. Vajadus linakasvatuse väljapanekute järele kerkis päevakorrale linahindade pideva languse tõttu, mis oli tingitud puuvillasaaduste konkurentsisist. Vaatamata lina külvipindade osatähtsuse mõningale vähenemisele ja sellest saadavate tulude kahanemisele jäi lina XIX saj. lõpul ja XX saj. algul Lõuna-Eesti talupoegadele peamiseks müügikaubaks. Siit tulenes ka põllumeeste üha suurenev mure selle kultuuri pärast. Loogiliseks tulemuseks oli linajaoskonna ellukutsumine. 1888. ja 1889. a. piirduti eriosakondadega. Need ei õnnestunud just kõige paremini, sest linu toodi vähe kohale, vastavad seletused ja nõu-

³⁸ «Baltische Wochenschrift», 1887, Nr. 25.

³⁹ Eesti NSV ajalugu II, Tln., 1963, lk. 650.

⁴⁰ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 273, l. 118.

⁴¹ «Virulane», 1887, nr. 25.

anded puudusid täielikult. Viimast olulist puudujääki märkis ka eesti ajakirjandus.⁴² 1890. a. aga sai teoks iseseisev linanäitus, mis toimus peanäitusest lahus. Ta korraldati Tartus 14.—15. oktoobri «Bürgermusse» suveruumides ja kulges märksa edukalt. Eksponeeriti 68 numbrit linaproove, linaharimisriistu, 11 numbrit lõngu ja nõore ning 1 seemnete väljapanek.⁴³ Ka 1892. ja 1893. a. organiseeriti iseseisvad linanäitused. Juba esimesel nõuti väljapanekute õpetlikkuse suurendamise eesmärgil, et iga eksponent peab esitama 1 puuda töödeldud linu, 10 naela seemneid ja mõned peod tooreid, leotamata ning ropsimata linu. Sellega taheti välja selgitada, kust said alguse vead lina töötlemisel. Põlupidajate ergutamiseks jagati aurahade kõrval ka rohkesti rahapreemiaid 3—10 rbl. ulatuses. Siiski pidi žürii konstateerima, et vaatamata hoolikale eeltööle kahanes eksponentide arv ja eksponaatides võis märgata ainult vähest paremust. Põhjust nähti selles, et laiemale rahvale on mõistetamatu eri näitustest saadav kasu.⁴⁴

Mis puutub 1889. a. üldnäitusele, siis kujunes 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndate aastate algul välja teatav ebaproportsionaalsus eksponaatide ja preemiade arvu vahel. Viimaseid jagati liiga rohkelt, mis tõi kaasa auhindade tähtsuse vähenemise. Nii premeeriti näitusele toodud 6 tükust 5, 10 märast 7, 11 sarvloomast 8, 7 numbrist seebist 3.⁴⁵ Kindlasti polnud siin tegemist väljapanekute headusega, vaid auhindade ilmse rohkusega. Sellele viitavad ka mitmed ajalehtede artiklid. See oli nimetatud perioodil eesti näituste üldine viga, mis pärastpoole parandati.

Ehkki omal ajal oli visalt taotletud luba näitusi Tartus pidada ja see ka kätte võideldud, laskis seltsi tookordne president maaomõõtja J. Tülk järgmised näitused korraldada väljaspool Tartut. Mis oli põhjuseks, pole teada, sest dokumentides ei ole sellekohaseid andmeid säilinud. Nii peeti 1890. a. näitus Valgas, millele jäädgi peatuma hea raudteeühenduse pärast ja ümberkaudsete lätlaste kaasatõmbamise lootuses. Enamik auhindu rändas eestlastele, arvatavasti oli osavõtjaid Läti aladelt siiski vähe. Küllastajate hulk osutus rõõmstavalt arvukaks — 3 päeva jooksul 6500 inimest.⁴⁶ 1891. a. näitus toimus Mustvees, 1892. a. korraldati ainult eelnimetatud lina- ja seemnenäitus. 1893. a. valiti asukohaks jällegi Valga, kus näitus Riia ajalehe «Düna-Zeitung» järgi kujunes eestlaste ja lätlaste vaheliseks võistluseks, eriti aga naiste käsitöö aladel. Kaalukauss kaldunud põhjapoolsete naabrite kasuks. Võrreldes varasemate väljapanekutega äratas seekord eri-

⁴² «Olevik», 1888, nr. 25.

⁴³ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s. ü. 274, l. 71.

⁴⁴ «Baltische Wochenschrift», 1892, Nr. 6.

⁴⁵ «Olevik», 1889, nr. 13.

⁴⁶ «Eesti Postimees», 1890, nr. 24.

list tähelepanu sulgloomade jaoskond, kus 10 isikut olid esitanud 29 lindu, nende hulgas mitmeid pärilkanade ja tuvide eksemplare.

1894. a. jäeti juba traditsiooniks kujunenud näitus pidamata, «sest kuskil ei olnud seda soovi nii suurel määral avaldatud, et sellest oleks näha olnud, et selts ilma kahju kandmata seda talitust võiks ette võtta»⁴⁷. Võib öelda, et ajavahemik 1883—1895, mil presidendina tegutses J. Tülk, tähistas seltsi elus üldist tagasiminekut. Osaliselt oli see tingitud J. Tülgi isikust, teisest küljest oli ajajärk 80-ndate aastate lõpul eesti põllumeeste seltsides võrdlemisi väheviljakas — ka nendes kajastus rahvusliku liikumise langus. Pidevalt vähenes liikmete arv, kõikudes paarikümne piirides. Tegevus peaaegu soikus. Koosolekutel, kus kohal oli tavaliselt 5—8 liiget, kas arutati pikalt ja laialt organisatsioonilisi küsimusi, mis kõik lõppesid tulutult, või kuulati peamiselt Tülgi igavaid ettekandeid. Ainuke, mida suurte ponnistustega suudeti jätkata, oli näituse korraldamine. Kuid ka siin ilmsid tagasimineku märgid, ehkki Tülk oli teinud oma peaülesandeks põllutööst kirjutamise ja näituste toimepanemise.⁴⁸ Nii viidi viimased uuesti Tartust välja, samuti ei leia me nende korraldamises kuigi palju uut. Mõnevõrra suurenes ainult maht ja ulatus.

1895. a. lõpul valiti seltsi presidendiks Keeri mõisnik Hans Wühner, abiks taluomanik J. Grünfeldt Rõngust. Tundub, et hakkasid puhuma uuemad ning vabamad tuuled. Näitus otsustati uuesti Tartusse tuua ja sellest ajast jäigi ta ülikoolilinna (otsus tehti veel Tülgi ajal). Plats leiti Vaksali tänavas kaupmees Lippingu õuel. Kaaluti veel kord läbi ja kinnitati auhindamise põhimõtted. Suure hõbeauraha pidi nüüd saama «kõige parem mära tööhobuste jaoskonnast», ja kui sellist ei leidu, siis täkk samast osakonnast. Ministeeriumi väike hõbeauraha otsustati anda parimale eesti tõugu lehmale, ka II auhind pidi minema eeskätt maatõugu lehmale. Oigeks ei saa lugeda otsust, mis puudutab medallite määramist suitsutatud liha või vorsti eest, ja piimasaaduste äramärkimist ainult kiituskirjade ja kuldsõrmustega. Ilmselt pidas veel paika arvamus, nagu oleksid piim ja või ainult perenaiste väike lisasissetulekuallikas, millega võib tegelda, kuid mis pole oluline. Rohkete auhindade andmine toiduosakonnale tõi kaasa selle kujunemise võrdlemisi rikkalikuks. Hulgaliselt oli väljas mahu, sissetehtud herneid jm. hoidiseid, seeni, vähke, korpe, heeringaid ja mitmeid teisi «uudissööke». Põllutöö ja riigimaade ministeeriumile saadetud palvekirjast ilmneb, et seekord tegigi selts endale peaülesandeks õpetada väikepõllupidajaid oma toidulauda rikastama. Oigustusena märgiti, et selles talus, kus paremini toitutakse, olevat ka teenijad hoolikamad.⁴⁹ Siit peale hakka-

⁴⁷ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 1, l. 6.

⁴⁸ A. Kruusberg. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt. Tartu, 1926, lk. 19.

⁴⁹ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 245, l. 7.

sid TEPS-i näitustel toiduosakonnad pidevalt suurenema ja täienema. Toiduvalmistamise kursuste ja ajakirjanduses ilmuvate õpetuste kõrval etendasid eesti näitused olulist osa uute, linnaliste toitude levitamises ja talurahva toidulaua mitmekesistamises.

Järgmine, 1896. aasta näitus peeti Jaama tänavas G. Sachsi aias, seal, kus ta kord, 1887. aastal oli juba toimunud. Kasutati ka kõrval asuvat Eesti Kirjameeste Seltsi maja ja krunti. Seltsi kulul ehitati Sachsi aeda rida kuure ja lihtsaid varjualuseid. Mõisnikust president H. Wühner riskis küsida suurpõllumeeste näituse ruume, kuid talle öeldi ära.⁵⁰ Vastuses rõhutati, et kahe näituse korraldamine Tartus ei ole õige, pealegi ei ühti väike- ja suurpõllumeeste premeerimispõhimõtted ja et viimane ei saa esimest kontrollida, siis ei pea mõisnikud eesti näitust sellisel kujul üldse soovitavaks.

Seekordsel näitusel pandi pearõhk heade piimalehmade propageerimisele. TEPS-i aktivisti Mihkel Martna ettepanekul kutsuti veiste hindamise kohta seletusi andma veterinaariainstituudi professor K. Raupach. Omaduste väljaselgitamiseks otsustati loom jagada mõttelisteks osadeks, mida hinnati eraldi. Punktide liitmisel saadi summa, mis määras veise asukoha auhinnatavate reas. Protokollides on säilinud katkeid, mis lubavad oletada, et sellist põhimõtet rakendati juba 1890. aastal. 1896. a. uuendustest märkigem veel niidumasinat katsetamist Jaama mõisa väljadel. Ka austas esmakordselt oma kohalolekuga talumeeste põllumajandusnäitust Liivimaa kuberner.

On andmeid, et juba 1895. aastal hakati mõtteid mõlgutama ühisest väikepõllumeeste seltside üleüldisest näitusest. Ettepanek tuli Sangaste Põllumeeste Seltsilt ja saadeti seisukohavõtmiseks TEPS-ile. Esialgu vastati sealt eitavalt, põhjendades äraütlemist enneaegsusega ja ebasobivate oludega. Kogu Eesti territooriumi haarava näituse organiseerimisest loobuti. Üsna varsti jõuti aga teistsuguste koostöö vormideni, mis aitasid kaasa Tartu seltsi näituste kujunemisele üle-eestilisteks ja asendasid puuduvat kesknäitust.

1898. aastal toimus vaadeldava seltsi näituste ajaloos oluline pööre kvantiteedis ja kvaliteedis. Presidendiks valiti «Postimehe» toimetaja Jaan Tõnisson, kes oskas seltsi soikujäänud tegevust elustada ja uusi liikmeid kaasa tõmmata. Näitusekomitee esimehena asus ta ka tooma uuendusi näitustesse. Esmakordselt jõuti näituste nimekirjade trükkimiseni (programme avaldati juba varem). Tänu eksponaatide nimekirjade olemasolule saab teha järeldusi, millist karja esitati TEPS-i näitustel möödunud sajandi lõpu- ja käesoleva sajandi algusaastail (vt. tabel lõpus). Seni oli see raskendatud täpsete andmete puudumise tõttu.

⁵⁰ ENSV RAKA, f. 1858, nim. l., s.-ü. I, l. 38.

Vaadelgem 1898. a. väljapanekuid mõnevõrra lähemalt. Kokku oli näitusel 90 looma, millele lisandus umbes 200 muud eksponaati. Järjekordselt korrigeeriti premeerimise juhendeid. Otsustati mitte autasustada üle 10 aasta vanuseid märasid ega lehma, kes on üle 5 korra poeginud, sest vanaduse tundemärgid varjutavad tõutunnused. Erilist rangust nõuti isasloomade hindamisel. Küllaltki rikkalikuks kujunes väljapanekute poolest seemnete jaoskond, mida tõstsid esile ka mitmed eesti ajalehed. Teraviljadele olid nüüd juurde tulnud õuna- ja teiste viljapuude seemned, nende kasvatamist propageeriti vastavate kirjelduste ja tabelite kaudu. Laialdase huvi osaliseks said metspuude väljapanekud, mis andsid ülevaate ümberkaudsete metsnike tegevusest. Tavalisest rohkem tõmbas endale tähelepanu kunstiosakond, mis kandis pikka «maalimise-, joonistuse, nikerduse, kujuraimise, trüki- ja muud tööd» nimetust. Esmakordselt tegi põllumeeste seltside näitustel kaasa Mart Pukits, kes sellal töötas joonestajana H. Laakmanni kivitrükikojas. Ta esines mitmete puulõike- ja joonistustöödega, mille eest sai pronksauraha. Siit peale kohtame pidevalt tema nime TEPS-i näitustel. Hinnatav on ka seltsi püüe luua põllumajandusliku kirjanduse osakonda, mida seekord esindasid käsikirjad, taluhoonete plaanid, ajakirja «Põllumees» aastakäigud ning «Põllumehe Kalender» 1897. ja 1898. a.

Tartu eesti põllunduse ja karjakasvatuse näitused võtsid ikka enam ja enam tööstusnäituste ilme, sest puhtpõllumajanduslike väljapanekute kõrvale tulid sellest sfäärist hoopis kaugel asuvad esemed ja tööriistad. Nimetagem siin jalgrattaid, muusikariistu, katusepappi, õmblusmasinaid, mööblit, «Viini ja Pariisi moodu järele» valmistatud rõivaid ja palju muud seesugust. Küllastajate arvu kohta puuduvad täpsed andmed, teada on, et ainuüksi ühel päeval tõusis küllastajate hulk 2000-ni.⁵¹

Medaleid annetasid seekord peale ministeeriumi Riigi Hobusekasvatuse Peavalitsus, Kaukaasia, Poltaava ja Moskva põllumeeste seltsid. Üldse andsid 1898. a. näituse jaoks auhindu ja sularaaha 21 asutust, organisatsiooni ja eraisikut. Rohkesti rakendati rahalist autasustamist. Preemiade suurus kõikus 3–25 rublani. 3-rublased autasud olid tegelikult küll tühised, pealegi ei tohtinud ülevenemaaliste eeskirjade järgi autasud olla alla 5 rbl., kuid siin lähtuti just rahva hulgast tulnud soovidest. Rahaliste preemiade suurendamiseks peeti näituse eel näitemüük, mis andis ligi 300 rbl. läiendavat sissetulekut.

1898. a. võime täheldada uue etapi algust. Läbitud oli II ajajärk, mida peamiste saavutustena kroonivad Tartu-näituste pidamise õiguse kättevõitmine ja alguse tegemine erinäitustega (linnaäitused); kasvas ka näituste ulatus. Uut kuigi palju juurde ei

⁵¹ «Linda», 1898, nr. 27.

tulnud. Alanud, III periood ületas varasemad nii uute joonte kui ka laiahaardelisuse poolest. Tartu eesti näitused omandasid nüüd üle-eestilise tähtsuse ja hakkasid mitmel alal konkureerima saksa augustikuu näitustega. Tõuke andsid laialdased ja hästi läbimõeldud ettevalmistused. Juba 12. VII 1898 esitas esimees Jaan Tõnisson peakoosolekule rea kirjalikke ettepanekuid näituste ilme parandamiseks. 1898. aasta näituseks ei jõutud neid kõiki veel rakendada. 26. IX koololekul lisati mitmeid olulisi täiendusi. Tähtsaim oli alatise näituseväljaku omandamise nõue, sest viimati kasutatud plats kui Sachsi eraomand oli ebapüsiv ega võimaldanud sinna kapitaalsete ehitiste püstitamist. Otsustati kiiremas korras seltsile oma plats muretseda. Teise olulise muudatusena kavandati 1899. a. näituse ületoomine augustikuuksse. Julgust saadi olemusest, et Liivimaa mõisnikud jätavad seekord oma iga-aastase näituse pidamata seoses ettevalmistatava IV üleüldise Läänemere kubermangude näitusega. Ehkki see ei vastanud tõe, andis ministeerium ometi loa. Võimalus vahetuks võrdluseks õhutas nüüd omakorda seltsi liikmeskonda hoolt kandma ürituse täieliku õnnestumise eest. Järjekordselt korraldati näitemüük, mille tulud läksid rahalisteks preemiatega, kusjuures talupidajaid taheti autastada esimeses järjekorras rahaliselt, äripidajatele ja vabrikantidele aga anda medalid. Huvitav on siinkohal veel märkida, et see oli esimene TEPS-i näitus, kus puhvetis ei leidunud alkohoolseid jooke. Selles küsimuses oli koosolekutel mitmel korral vaidlus puhkenud. Enamik liikmeid pooldas alkoholita kauplemist, kuid kardeti, et veini ja viina ärajätmine mõnevõrra vähendab küllastajaskonda ja seetõttu kahaneb samuti seltsi sissetulek. Määravaks kujunes J. Tõnissoni seisukoht — näitusi peetakse rahva üleüldise kasu pärast ja sellest lähtudes tuleb ka alkoholist näituseplatsil loobuda.⁵² 1899. a. näituse tulemuste kohta on seltsi protokolliraamatus öeldud, et «näitus oma suuruse poolest endiste aastate näitustest kaugelt üle käis»⁵³. Sellest räägivad ka järgmised arvud: karjakasvatuse jaoskonnas eksponeeriti 78 numbrit, piimatalituse osakonnas 51 numbrit, hobuseid esitati 159 jne. Auhindu jagati välja 298 ja nende määramisest võttis osa üle 70 asjatundja. Kõnesid peeti eriti suurele kuulajaskonnale. Esinesid Liivimaa karjakasvatuse instruktor von Sievers Rannust, mõisavalitseja Lillak Sürgaverest, vilja- ja kartuliseemnete parandamisest rääkis krahv Fr. Berg Sangastest, viljapuude sortidest ülemaednik J. Tõnisson (Jaan Tõnissoni vend) Tsarskoje Seloost ja mitmed teised. Võrreldes eelmise aastaga oli kasvanud kirjanodusosakonna tähtsus, kus eksponeeriti Tartu kaupmehe R. Villmanni meiereiplaanide kogu, mitmeid käsikirju, nagu ministeer-

⁵² ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 1, l. 131.

⁵³ Samas, l. 143.

riumi koolmeisteri J. Fr. Meyeri töö «Meerikkad taimed ja nende kasvatamine» jt.⁵⁴ Kunstiosakonnas võis jällegi näha M. Pukitsa nime. Tema oli ka ainuke sellel näitusel esinejatest, kes hiljem tuntuks sai, teised jäidki väljapaistmatuteks asjaarmastajateks.

Seekordse näituse kulud ulatusid peaaegu 1500 rublani, mis sissetulekutega enam-vähem tasakaalustusid. Kogu puhastulu aga moodustas ainult paarkümmend rubla. Igatahes TEPS-i kohta ei ole maksvad tookordse ajakirjanduse etteheited, et eesti põllumeeste seltsid korraldavad «väljanäitusi» eeskätt oma rahaliste sissetulekute suurendamiseks.

Ka 1900. aastal otsustati luba paluda augustikuuks. Kuni 1899. aastani praktiseeritud juunikuu oli liiga varajane, sest osa põlluvilju valmis alles augustiks. Loa andmisega aga viivitati. Ministeeriumile tegi ettepaneku TEPS-i näituse edasilükkamiseks septembris Liivimaa Põllumajanduse ja Tööstuse Edendamise Selts koos Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsiga, kelle kauaegseks monopoliks olid Tartu augustikuu näitused. Enda õigustamiseks pidi TEPS saatma ministeeriumi üksikasjalise põhjenduse, kus võrreldi 1898. ja 1899. a. näituste tulemusi.⁵⁵ Esimesel juhul toimus näitus juunis, teisel augustis. Andmetest selgub, et eksponaatide arvu poolest ületas augustikuu ettevõtte juunikuuse peaaegu kolmekordselt, sest, aeg osutus põllupidajatele sobivaks. Kirjas püüti tõendada, et väike- ja suurpõllupidajate näitused ei sega teineteist. Nii oli mõisnike põllumajandusnäituse eksponaatide arv 1899. aastaks suurenenud võrreldes 1898. aastaga, vaatamata TEPS-i näituse konkurentsile. Ka külastajaid oli rohkem nii talupoegade kui ka mõisnike näitusel. Oienduses rõhutati veel, et kahest nädalast mõlema ürituse vaheajana piisab, et Tartu publikul tekiks huvi uue põllumajandusnäituse vastu. Eitada ei püütud suur- ja väikepõllupidajate näituste konkurentsi võimalikkust. Selle kohta öeldi palvekirjas, et niisugune näitus on täiesti loomulik ja jääb püsima ka juhul, kui eesti näitused toimuvad juunis. Ilmselt selle hästi argumenteeritud kirja mõjul anti eestlastele luba pidada oma näitus 5.—7. augustini (mõisnike tähtajaks jäi 25.—28. aug.). Ehkki luba saabus hilja, alles 15. mail, ei suutnud see näituse korraldamist oluliselt mõjustada. Vaatamata jaatava otsuse puudumisele olid laialdased ettevalmistused alanud varakult, juba 1899. a. sügisel. Asukohaks valiti «Põllumehe» toimetaja H. Laasi aed psühhiaatrikliiniku kõrval Puiestee tänavas, sest oma väljaku omandamiseni polnud veel jõutud. Seekord jõuti muretseda oma medalid. Kavandite autoriks oli Tartu kunstnik R. v. zur Mühlen. Et medalid taheti teha hästi ilusad, saadeti

⁵⁴ Nimekiri Jurjevi Eesti Põllumeeste Seltsi poolt 1899. a. Jurjevis (Tartus) korraldatud põllutöö, karjakasvatuse, aiapidamise, mesilastepidamise ja käsitöö näitusele toodud loomade ja asjade kohta, Jurjev, 1899.

⁵⁵ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 286, l. 16.

järelepärimised Baieri Kuninglikule Mündiametile ja Saksi Raha-
pajale. Lõppkokkuvõttes saadi nad siiski Peterburi rahapajast,
sest Saksa mündikojad ei võtnud tellimust vastu. Esialgse plaani
järgi pidi aurahade tekst olema ainult eestikeelne, kuid seda ei
kinnitatud ja nii lisati ka venekeelne. Medali aversil on kujutatud
rahvariides neidu koduloomadega, taamal kündjat, äärel — seltsi
nimetus, tagaküljel sepikoda, mis peab sümboliseerima käsitöö
edu ja õitsengut, ning tekst «Töö ja hoole eest». Oma aurahade
tellimist põhjustas premeeritavate arvu järsk suurenemine, nii et
ministeeriumi ja teiste seltside annetustest ei jätkunud. Sellel näi-
tusel oli kavas välja jagada 27 hõbe- ja 46 pronksauraha, 25 mujalt
saadetud kiituskirja ning vastavalt vajadusele veel TEPS-i enda
aukirju. Seltsi rahaliste preemiate suurus kokku ulatus 300 rub-
lani, millele lisandus 50 rbl. Tartu linnaameti poolt ja 35 rbl. era-
isikutelt ning üks hõbekell, üks sõrmus ja 10 noort õunapuud.⁵⁶

Rikkalik auhindade kogu saadi enam-vähem realiseerida, sest
kõigis kümnes väljakuulutatud jaoskonnas kujunes näitus eksponaatiderohkeks. Seekord seati sisse järgmised osakonnad: 1) kodu-
loomad ja linnud, 2) karjakasvatuse saadused ja piimatalituse
riistad, 3) põllutõõsaadused, 4) aiapidamine ja metsakasvatus, 5)
mesilastepidamine, 6) kalakasvatus ja -püük (esmakordselt eri
jaoskonnana), 7) põllutööriistad ja nende parandus, 8) käsitööd,
9) kodused käsitööd ja 10) tuletõrjeabinõud (samuti esmakord-
selt). 1900. aastal jõuti Tartus võidukündmise organiseerimiseni
(Pärnu EPS tegi sellega veel C. R. Jakobsoni eluajal algust). See
toimus oma hobustega, ühe- ja kahehobuseadrad anti seltsi poolt.
Esimesele kohale tulnud premeeriti 15 rubla suuruse aupalgaga,
mis polnud tühine summa. Olgu näiteks märgitud, et odavam
vabrikuäke maksis tollal 15—20 rbl., täisvillase riide küünar
2 rbl. Tähelepanuväärsuseks oli ka prof. K. Happichi poolt esita-
tud kapitais «bakteriologia präparatisid, millede najal bakteriate
mõju piimatalituse kohta ära võib näha»⁵⁷. See väljapanek teenis
piimandusalaste teadmiste propageerimise ja praktikasse juuru-
tamise eesmärki. K. Happichi kui väljapaistva teadlase osavõtt
näitusest oli TEPS-ile tunnustuseks. Ka mõisnike privileegiks
jäänud kalakasvatus hakkas tungima talumeeste põllumajandus-
näitustele ja siitkaudu praktikasse. Tuntud kalakasvataja J. Paul-
meister Põlulast eksponeeris kogu endakasvatatud elusaid lõhe-
kalu ning vastavasisulist kirjandust tiikide plaanide ja tabelite
näol. Põllumajanduslike tööriistade ja masinate väljapanek ületas
eelmised näitused nii eksponaatide kui ka müügiks mõeldud ese-
mete poolest. Konkureerisid Saksa, Ameerika ja kohaliku (Riia,
Peterburi, Tallinna, Tartu jt.) päritoluga riistad. Hobuseid oli

⁵⁶ «Linda», 1900, nr. 30, lk. 495.

⁵⁷ ENSV RAKA, I. 1858, nim. I, s.-ü. 286, I. 134.

seekord näitusel 76, kelle võrdlemisel rakendati uut, 5. V 1900 väljaantud hobuste hindamise juhendit. Vaatluse alla võeti a) tõug või tõutunnused, b) kehaehitus ja c) liikumine. Neid arvestati 5 palli süsteemis, pallide liitmine andis lõpptulemuse. Soovitati toimetada täpseid mõõtmisi. Kõige kõrgemini tuli hinnata puhtatõulisi loomi, siis kohaliku tõu ja kõige vähemväärtuslikuna mitmesuguste segatõugude esindajaid. Nimetatud määrus aitas teha lõpu senisele segadusele hobuste premeerimisel.

Jätkati kõnede pidamise kommet, millega oli juba varem algust tehtud. Esinejateks püüti seekord valida hästi autoriteetseid ja tunnustatud teadlasi ning põllumehi-praktikuid.

Peaaegu terve aasta väldanud ettevalmistustöö kandis head vilja, näitus õnnestus kõigiti. Ministriumile saadetud aruandes rõhutas TEPS osavõtu elavust, mille olevat tinginud näituste vastamine kohaliku elanikkonna huvidele.⁵⁸ Ehkki tulemuste ja ka järeelkajadega võidi rahule jääda, ei piirdunud seltsi aktiivsem osa ainult positiivse fikseerimisega, vaid püüdis leida ka puudujääke. Juba 8. X koosolekul esines esimees J. Tõnisson TEPS-i näituste üksikasjaliku analüüsiga, kus ta jõudis järeldusele, et need pole siiski küllaldaselt edasi arenenud.⁵⁹ Seisaku on põhjustanud ikka veel napp selgitustöö, mistõttu näitusi peetakse vähe kasulikeks. Samuti on kahjulikult mõjunud nende pidamine iga kord ise ajal ja kohal. Kolmanda negatiivse põhjusena rõhutati asjaolu, et näitusi on hakanud korraldama peaaegu kõik eesti põllumeeste seltsid, mis viib küll nende arvu suurenemisele, kuid sageli vähendab näituste sisukust. Otsustati kiiremas korras osta seltsile oma plats ja alustada tasapisi töid Tartu näituste kujundamisel üle-eestilisteks. Esimeseks sammuks sellel teel pidi olema ülemaalse naiste käsitööde osakonna organiseerimine järgmisel näitusel. Ilmselt ei suudetud seda korraldada, sest 1901. a. näituse programmis me niisugust osakonda ei leia, küll on aga jaoskond «Eesti muistne käsitöö». Ehkki viimane ei kujunenud üle-eestiliseks, oli ta küllaltki rikkalik, jagunedes järgmisteks osakondadeks: 1) vanad eesti rahvariided ja nende valmistamiseks vajalikud tööriistad, 2) eesti laadi puutööd, 3) eesti rauatööd, 4) eesti põllutööriistad, 5) vanad eesti mõõdud ja arvamise abinõud. Kokku saadi 76 numbrit, ja kui juurde arvata numismaatika väljapanek, moodustas see kõik kokku väikese muuseumi. Eksponeentideks osutusid üksikisikud, ainuke kollektiivne väljapanek tuli Eesti Üliõpilaste Seltsilt. Sellega püüti omalt poolt levitada eesti demokraatliku intelligentsi algatatud mõtet, et on vaja koguda ja säilitada meie rahva kultuuri ja eluolu peegeldavaid materjale. Suurema hoo omandas vanavara kogumine 1903. a., mil Münchenist saabus kodumaale kunstnik Kr. Raud, kes hakkas kogumise

⁵⁸ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1. s.-ü. 245, l. 33.

⁵⁹ Sealsamas, s.-ü. 1, l. 168 jj.

kasuks eriti innukalt tööd tegema. Eesti Rahva Muuseumi asutamise mõte sai teoks alles mõnevõrra hiljem, 1909. aastal. Vähesel määral muutus sisutihedamaks ka kunstiosakond. M. Pukits, kes sellal õppis Leipzigi Kunstide Akadeemias, esitas «21 puulõike pilti 9 papptahvli peal». Pärastiselt Peterburi kunstikooli õpilaselt J. Öunmannilt olid väljas mõned õlimaaliid. Enamik töid jäi siiski diletantismi tasemele. Saavutusena tuleb märkida mitmesuguste näitlike põllumajanduslike õppevahendite ärvalist kasvu. Nimetagem siin pärastise tuntud põllumajandusteadlase Aleksander Eisenschmidt kogu, mis koosnes 33 loomasöödaks sobivast kuivatatud taimest papptahvlihel. Talupidaja J. Mikkel Mäksalt esitas väetatud ja väetamata heinamaa proove kastides. «Põllumehe» toimetaja ja katsepõllupidaja H. Laas eksponeeris samuti heinamaaproove nende mitmes kultiveerimise astmes. See kõik näitas seltsi ja ärksamate põllumeeste püüdu propageerida arenevale karjakasvatusele vajaliku söödabaasi tugevdamist. Ka mitmed vastavasulised kõned näitusel, nagu O. Danieli «Mis meie heinamaade parandamisel iseäranis oleks silmas pidada» ja «Sookuivatuse tööst» ning M. Treumanni «Missugused nähtavad tagajärjed on loomade mitmesugusel toitmisel», teenisid sama eesmärki. Kõnesolev näitus ulatus Lõuna-Eestist palju kaugemale. Enamik loomi oli muidugi kohale toodud lähemašt ümburusest, käsitööd aga Valjalast, Alutagusest, Jõhvist ja mujalt. Kaupmeeste ja töösturite tooteid oli saabunud isegi Lõuna-Venemaalt, rääkimata Moskvast, Riist ja Peterburist. Eesti näituste kasvavat populaarsust ja korraldajate head ettevalmistustööd tõendavad mitmed annetused, mis jagati välja preemiadena. Wirkhausi kaubamaja Tartus loovutas auhinnaks hekslimasina ja kahehobuseadra, E. Zehderi masinavabrik Riist oli saatnud käsirehepekusemasina. Ka eesti ettevõtjad ei jäänud kõrvale. Eeskuju püüdsid siin anda Söödi raamatukauplus ja «Postimehe» toimeus. Üldse saadi auhindu ja preemiaid 24 organisatsioonilt ja üksikisikult.⁶⁰ Nende määramisel tegutses juba 127 inimest. Organiseerijate tähelepanust räägib ka ligi 200 aukirja andmine pärast näitust nendele, kes seal tegutsesid või muidu tema õnnestumisele kaasa aitasid.

See oli esimene TEPS-i näitus, mis korraldati tolleaegsetes oludes küllaltki avaral Viljandi, Näituse ja Tööstuse tänavaga piirneval väljakul ja mis mõni aeg hiljem läks ostu teel täielikult seltsi valdusse (tegemist on siin nn. vana näituseplatsiga, uus valmis alles 1935. a.). 1901. a. näituse ajaks ei jõutud väljakut täielikult veel töökorda seada, olemas olid aga juba peahoone, mitmed paviljonid ja muusikakoda. 1902. a. alguse taksatsiooni järgi oli kogu kompleks hinnatud 11 250 rublaga.⁶¹ See polnud

⁶⁰ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 293, l. 64.

⁶¹ Samas, s.-ü. 297, l. 40.

seltsile, mille liikmete arv ulatus ainult saja piiresse, muidugi väike summa. Järelejäänud dokumentidest ilmneb, et tarvilik raha saadi seltsi liikmete (J. Tõnisson, V. Lehnbaum, K. Sööt jt.) allkirjadega vekslite eest. Ka hoonete rajamine platsile nõudis suurte rahaliste raskuste ületamist. Jäädi võlgu materjalide, nagu näit. katusepapi eest, mis suudeti tasuda alles mitmekordse meeldetuletuse peale.

1902. a. jõuti esimese ülemaalse jaoskonna moodustamiseni, kus eksponeeriti sepa- ja metallitöid. Seoses vabrikutööstuse kasvuga hakkas see varem paljudes peredes tasapisi harrastatav kodukäsitöö liik ikka enam ja enam taanduma. Tema elustamiseks oligi mõeldud kogu Eestit haarava osakonna loomine. Uut, üldist osakonda tuleb lugeda selle näituse kõige iseloomulikumaks jooneks ja suuremaks saavutuseks, sest see oli juba kaalukas tõend, et TEPS-i näitused on kohaliku ürituse piiridest väljunud ja ülemaalisteks kujunenud. Sellise mooduse teel hakkas eestlastel tekkima oma kesknäitus. Tookordsed kitsad olud ei võimaldanud selleks valida kiiremini eesmärgile viivaid teid. Suuremate kesknäituste mõju oli kohalike näituste kasutegurist laialdasem. Rääkimata nende tähtsusest agronoomiliste teadmiste levitamisel kujunesid näitused ka kohaks, kus arenev kapitalistide klass püüdis leida uut turgu, s. o. ostjaskonda. Töösturite ja kaupmeeste poolt suurel hulgal kohaletoiemetatud masinad ja tööriistad teenisid eeskätt just seda eesmärki.

Üldse oli 1902. a. näitusel 18 jaoskonda. Vaadeldaval perioodil jäigi see kõige suuremaks, edaspidi osakondade arv vähenes.⁶² Näituse ulatuslikkusest kõnelevad järgmised arvud. Ainuüksi hobuste eest jagati välja 68 auhinda, kariloomade eest 31, karjakasvatussaaduste eest 27, põllu- ja aiatöösaaduste eest 16 auhinda.⁶³ Aupalkasid annetasid seekord 16 organisatsiooni: Mogiljovi, Rostovi (Doni ääres) põllumeeste seltsid, Peterburi Põllumeeste Ühisus ja paljud teised. Peeti 9 kõnet. Selgitustööd näituse kasuks tehti 3000 eesti-, vene- ja saksakeelse eeskava, 6000 kuulutuse ja 2400 ülesandmislehe kaudu, mis jagati välja 134 isikule levitamiseks 54 kohas (vt. kaart). Näituse tegevusraadius kujunes mõnevõrra laiemaks, kui seda nähtub antud skeemilt, sest kuulutusi ja kutseid osavõtuks läkitati kõikidele eesti põllumeeste seltsidele, mis enam-vähem ühtlaselt paiknesid üle kogu maa. Ka on teada, et mõnedele vallavolikogudele saadeti eeskavasid. Kaart näitab ainult TEPS-i otseseid aktiviste. Väikeseformaadilisi lendlehti levitati nädala jooksul Tartu turul ja käidavamates kohtades, näiteks Kivisillal. Peterburi raudteevalitsusele saadeti palvekiri, kus senistele kogemustele toetudes paluti näituse ajaks käiku

⁶² ENSV RAKA, f. 1868, nim. 1, s.-ü. 302, l. 6.

⁶³ Sealsamas, s-ü. 229, l. 59.

panna lisaronge; et aga selleks luba ei saadud, lepiti täiendavate vagunitega. Kännivõistlusi laiendati ja töötati välja üksikasjalik võistlusmäärustik. Künd toimus ühe- ja kahesahaliste atradega, ühe ja kahe hobusega. Jälgiti, et vao sügavus ei ületaks 8 tolli ning sügavuse ja laiuse vahekord oleks 2:3. Uuriti adra käigu kindlust ja mätta ümberpöörämist. Nõuti sellist kündmist, et pärast saaks vesi vagudesse valguda. Lisaks ülalnimetatule rakendati hindamisel veel teisi printsiipe.

Ka veiste võrdlemises toodi sisse oluline täiendus — esmakordselt jagati lehmad ja pullid tõtunnuste põhjal alagruppidesse. Omavahel konkureerisid ainult ühte tõugu loomad. Range hindamise tõendiks on asjaolu, et peaauhind loomade eest — 50 rbl. raha ja hõbemedal — jäeti sobiva eksponaadi puudumisel välja andmata ja jaotati väiksemateks osadeks. Erilist tähelepanu pöörati kogudele, mille moodustasid vähemalt 3 looma ühe väljapanija poolt. Selliselt püüti talupidajaid suunata kogu oma karja sihipärasele aretamisele, mitte aga üksikute väljapaistvate eksemplaride müretsemisele. Väiketalupoegade karjakasvatuse edusammudest räägivad karjasaaduste ja piimatalituse riistade osakonnas väljajagatud 4 hõbe- ja 6 pronksmedalit. Eksponeeriti 4 sorti võid: nn. köögi-, hapu- ja rõösakoorevõi ning pariisi või, viimast valmistati kuumendatud koorest (praegu tehakse samal menetlusel vologda võid).

Üksikasjalikumalt tuleks veel rääkida TEPS-i viimastest näitustest käsitletaval perioodil, sest just sellal omandasid nad mitmeid uusi jooni, saades oma lõpliku kuju ja jõudes tänapäeva tasemele. Edasine eesti näituste areng oli võrratult kergem ja lihtsam, sest talupoegade tardumus ja sajanditepikkusest rõhumisest tingitud mahajäämus oli murtud.

1903. a. näituse ettevalmistamisel suunati peaarhitekt tema muutmisele üle-eestiliseks ja seda mitte ainult vastavast jaoskonnast osavõtmise kaudu, vaid teiste põllumeeste seltside aktiivse kaasatõmbamisega nimetatud jaoskonna väljapanekute organiseerimisele. Sama aasta aprillis saadetigi laiali ringkiri, kus selgitati ülemaalse osakonna tähtsust ja eesmärki. Üleskutses rõhutati: «Viimaste aastate jooksul on Eesti põllu- ja käsitöö-näitus meie ülikoolilinnas nii jõudsalt edenenud, et tema juba üle terve kodumaa osavõtmist leiab, kuid korraldamise vaeva ja kulud on kandnud ainult Tartu selts.» Üritusele tuleks aga anda teine suund. Seni on väikesed piirkondlikud näitused püüdnud eeskava poolest olla võimalikult üldised, kuid paljud väljakuulutatud jaoskonnad kujunevad puudulikuks. Väljapääsu nähti kohalikel näitustel väiksema arvu osakondade moodustamises, mistõttu nad saaksid täielikumad ja tooksid rahvale enam kasu. Ühtlasi peaks mõnel suuremal näitusel olema ülemaaline osakond, mis iga aastaga muutuks. Selliselt omandaks ta iseenesest väikese kesknäituse piirjooned. Tõendati, et praegusel silmapilgul on selline moodus

ainuke õige tee, sest veel pole tulnud aeg, mil eesti põllumeeste seltsid võiksid korraldada üldise kesknäituse. Vastava osakonna loomist saaksid seltsid kahel viisil toetada — määrates omalt poolt näitusele auhindu ja äratades oma tööpiirkonnas osavõtmissoovi. Organisatsioon, kes annetab vähemalt 25 rbl. auhinnaks, saab õiguse määrata ühe auhinnamõistja. Ulalpool tsiteeritud üleskutsest oli kasu: rahalisi tasusid 25 rbl. ulatuses saatsid Kambja, Vastseliina, Sangaste selts, Kavilda andis 15 rbl., Rasina selts 5 rbl.⁶⁴ Aurahasid ja kiituskirju annetasid Viljandi, Halliste ja Ambla selts. Paljud kehvemad ühingud, nagu Saaremaa EPS, teatasid, et nad küll aineliselt toetada ei saa, kuid olid igati nõus oma piirkonnas selgitus- ja kihutustööd tegema.⁶⁵ Ülemaaliseks osakonnaks kuulutati seekord piimatalitus ja seakasvatus, sest «piimakarja kasvatus kujuneb tulevikus meie rahva majapidamises kõige tähtsamaks tööharuks»⁶⁶. Viimasega kaasneb seakasvatus. Ka avati Tartus 1902. a. sigade tapamaja, millega seoses loodeti seapidamisest soodsat tuluallikat ümberkaudsele talunikele. Et näituse kasutegurit suurendada, püstitati näituseväljakule näitlik eeskujulik sealaut ja piimatalituse hoone. Laudas oli mitu latrit, kusjuures igaüks kujundati isemoodi, et demonstreerida nende odavust ja otstarbekust. Sellele lisandusid sealautade plaanid. Tartus tegutsevate Wirkhausi ja Sanderi kaubamajade abiga seati näitusel sisse «täielik kogu-piimatalitus, et tegelikult näidata, kuidas paljude talukohtade piimasaadusi üheskoos ümber muuta»⁶⁷. Eelnev kinnitab, et ettevalmistusi tehti läbimõeldult. Ka väljapanekud demonstreerivad kavatsuste õnnestumist. Nii kujunes koorelahutajate allosakond võrdlemisi rikkalikuks, kus üksteist püüdsid üle trumbata Rootsi aktsiaseltsi «Separator» koorelahutajad «Alfa-Laval», mille võimsus varieerus 35—570 toobini tunnis, ja «Svea» ning «Kurier» (40—125 toopi tunnis). Mehhanisme näidati tegevuses. Muidugi peeti ka vastavasisulisel kõnesid: «Kuidas piimatalitust sisse seada» ja «Piimatalituste ühisuste tähtsusest Eesti rahva majapidamises» (H. Schulzenberg ning Jaan Tõnisson). Ettekanded ja väljapanekud olid suunatud eesti piimakoooperatiivide asutamise propageerimisele, sest just tollal tõusis teravalt üles piima realiseerimise küsimus. Mõisnike asutatud piimaühistud ei võtnud sageli vastu talude piima, ja kui võtsid, siis ainult suurtelt taludelt, või siis maksti äärmiselt madalat hinda, mis ei stimuleerinud piimakarja pidamist. Ainsaks väljapääsuks oli oma piimakoooperatiivide asutamine. Seda mõtet püüti levitada põllumeeste seltside koosolekutel ja näitustel.

⁶⁴ «Postimees», 1903, nr. 186.

⁶⁵ ENSV RAKA, I. 1858, nim. I, s.-ü. 309, l. 13.

⁶⁶ Sealsamas, s.-ü. 306, l. 1.

⁶⁷ «Postimees», 1903, nr. 186.

Igati andis suurnäituse mõõtmel välja põllutöomasinate jaoskond: ainuüksi viljapeksumasinaid eksponeeriti 22 (hinnad 250—1800 rublani), rääkimata atradest, äketest, niidu- ja tuulamismasinastest. Rikkalikumaks olid muutunud ka väetiste väljapanekud, siin leidis Saraatovi ja Peterburi kondijahu, 4 sorti superfosfaati, toomasjahu, kaalisoola ja kainiiti. Linnukasvatuse eksponaatide kohta öeldi TEPS-i aruandes Rahandusministeeriumi kaubanduse ja manufaktuuri osakonnale, et seni oli see talumajapidamise üks mahajäänudmaid harusid, mis nüüd hakkab ikka rohkem ja rohkem arenema.⁶⁸ Nimetatud osakonnas olid valdavad itaalia tõugu kanad ja pekingi pardid. Veiste võrdlemise kergendamiseks oli eeskavades juurde lisatud, millal loom on sündinud, millal poeginud, segatõugu loomadel märgiti ka vanemate tõug. Rangelt nõuti hindamisel üksikasjalisi mõõtmisi ja auhinnatud loomade pildistamist. Maalimis- ja joonistustööde osakonnas võis peale M. Pukitsa nime kohata veel teisigi, mis on meie kunstiajalukku läinud. Nimetagem Gustav Mootset, kes esitas kogu joonistusi: «Nõmm», «Kevade alustus», «Udune hommik», «Hämarik», «Mets», «Parka ja Amuur» ja «Fr. R. Kreutzwald». Peterburi joonistuskooli õpilaselt Jakob Ounmannilt pärises 5 õlipilti, M. Pukitsalt oli seekord 3 värvilist puulõiget ja kogu sulejoonistusi-raamatu-illustratsioone. P. Höflinger Valgast oli näitusele toonud rea klaasist tarbeasju, ilustatud graveeringutega. Nendele lisandus mitmed luust preesid ja rinnanõelad, konnakarpide valmistatud iluasjad, merevaik- ja mosaiiktööd, mida võib klassifitseerida kui tarbekunsti esemeid, kuid mille väärtus ilmselt ei küündinud üle asjaarmastajate taseme.

Üldse oli TEPS-i 1903. a. näitusel loomi 252, nende hulgas 159 hobust ja 51 karilooma. Esemeid — 689 numbrit. Preemiaid nähti ette 366, nendest kuldaurahasid 3 (seltsi enda omad, maksumusega à 90 rbl.), hõbemedaleid 49, pronksmedaleid 63, kiituskirju 171, väärtasju 21 (umb. 300 rbl. väärtuses), sularaha 1260 rbl. Kui aurahade ja kiituskirjade hind juurde arvata, jagas selts auhindadena välja ligi 2000 rbl. Näituse külastamine kujunes enam kui elavaks, ulatudes 16 864 inimeseni. Sissetulek küündis 5000 rublani, ja kui kulud maha võtta, jäi puhaskasu umb. 1000 rubla. See oli esimene TEPS-i näitus, mis tõi seltsile nimetamisväärsel kasu. Eksponaatide arvult jõuti juba üsna lähedale mõisnike näitustele, näit. 1902. a. Tallinnas peetud Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi näitusel oli hobuseid umbes niisama palju.⁶⁹

Näituse tõusmisest üldkultuurilise ürituse tasemeni räägib ka asjaolu, et õhtul püüti publiku vaimu harida. Laupäeval ja pühapäeval toimusid «Bürgermusse» saalis laulja Aino Tamme kont-

⁶⁸ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 309, l. 292.

⁶⁹ «Baltische Wochenschrift», 1902, Nr. 26.

serdid, «Vanemuise» aias, «Taaras», «Karskuse Sõbras» ja «Ugawnias» näitemängud, kontserdid ja udupiltide näitamine.

Ka 1904. aasta näitus kulges edukalt ja samadel põhimõtetel kui eelmise aasta oma. Märkigem ainult tähtsamaid erinevusi. Seekord kuulutati ülemaalseks osakonnaks kodukäsitöö, millega tihedalt liitus eesti laadi käsitöö. Viimasesse tuli vastu võtta «... töösid, mis vana Eesti laadi kannavad. Neist töödest peavad vaatajad meie rahva algupäralist maitsetundma õppima ja sündsat eeskuju võtma. Iseäranis tähtis on see, et meie oma vana Eesti värvisid ja nende kokkukõla hästi tundma saame. Tungivalt tuleb soovida, et pääle vanade Eesti käsitööde ka niisuguseid uuemaid töösid ja asju näitusele toodaks, mis vanade eeskuju ehk mustrite järele valmistatud ja maitse harimiseks väga tähtsad on»⁷⁰. Et väljapanekuid kodukäsitöö osakonnas hästi huvitavaks muuta, esinesid seal veel «elavad kujud» eesti kodust: neiu kangastelgedega, kõlakuduja, ketrajad ja kaasitaja. Soomest deponeeriti eeskujuks 35 käsitöoeset. Näituse ajal, 8. augustil toimusid läbirääkimised kodukäsitöö muuseumi asutamise küsimuses. Milliseid arvamusi seal väljendati, ei ole kahjuks teada. Laialdane agitatsioon tõi kohale paljugi huvitavat ja läks rahvale südamesse, millest annavad tunnistust mitmed näituse toimkonnale saadetud kirjad. Uhes öeldakse, et kirjajutajat pilkab tema abikaasa näitusele kippumise pärast, kus ta võivat sattuda sakste naeru alla, kuid talle annab julgustust teadmine, et tegemist on eesti näitusega, kus «ei ole vaja häbeneneda. Olen ju minagi Eesti noorik, Eesti hella eide laps»⁷¹. Kartused, et «ülemaalse kodukäsitöö osas on rohkem lubatud, kui näidata on võimalik», ei õigustanud ennast.⁷² Osakonna õnnestumisele aitasid kaasa eesti haritlased. Nii on teada, et premeeritute hulgas oli kunstnik A. Laikmaa, Kr. Raua, Eesti Üliõpilaste Seltsi ja Alatskivi Laenuraamatukogu vanade asjade kollektsioonid. Kodukäsitööd eksponeeriva osakonna kuulutamiselega ülemaalseks osakonnaks tegid eesti progressiivsed ringkonnad katse päästa hävimisele määratud rikkalikku ainelist rühvakunsti, sest kapitalistlike suhete areng oli kaasa toonud murrangu talurahva eluolus. Hakkasid kaduma või põhjalikumalt muutuma vanad eluviisid, tavad ja toekspidamised ning samuti riietus, elamud, sisustus jm. Polnud muidugi mõtet läbikäidud etappi täielikult elustada. Taheti rahvale selgeks teha ja levitada põhimõtteid, mille rakendamisel säiliks endine, ehkki uuemas, kaasaegsemas vormis. Ilmselt ulatuvad eesti kaasaegse etnograafia algmed tagasi just sellesse perioodi.

1904. a. tuli juurde ka kaks uut osakonda — loomakasvatuse korraldus, kus vaadeldi loomade söötmist, tervishoidu, lautade

⁷⁰ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 319, l. 20.

⁷¹ Sealsamas, l. 105.

⁷² Sealsamas, l. 173.

plaane ja kirjeldusi, ning karjasaaduste osakond. Viimane jagunes 3 alaliigiks: 1) liha alalhoidmine — soolamine, suitsutamine, 2) liha tarvitamine — vorstid, verikäkid ja 3) kõrvalsaadused — vill, seep, küünlad, liim.

Sisukamaks olid muutunud ka kunstialased väljapanekud. Joonistustega esines Voldemar Päts, «kolm kasti kujusid» saatis Peterburist Juhan Weizenberg. Nende hulgas olid Fr. R. Kreutzwaldi marmor- ja väike kipskuju ja J. W. Jannseni büst. Kunstnik nõustus nimetatud tööde kohta tellimusi vastu võtma. A. Laikmaa eksponeeris pastelli «Eesti-neiu Hiiumaa rahvariides» (praegu tuntud kui «Lääne-neiu»). Seega võime öelda, et juba enne iseiseiva kunstinäituse teokssaamist TEPS-i näituse raamides 1906. a. andsid nn. kunstkäsitööde jaoskonnad küllaltki olulise panuse rahva kunstimeele arendamisse, ühtlasi pakkusid nad võimalusi meie tärkavale kunstnikkonnale oma tööde eksponeerimiseks. Tänu nendele eeltöödele saigi võimalikuks eesti kunstielu suurürituse — eesti kunsti ülevaatenäituse mõte, mis esmakordselt tehti teoks TEPS-i näitusel 1906. a. Ta korraldati 12.—20. augustini Eesti Üliõpilaste Seltsi ruumides ja äratas elavat huvi.

Kokkuvõttes kinnitab TEPS-i materjal eesti põllumeeste seltside kohta, et nendesse seltsidesse kogunenud talurahva näol on tegemist tekkiva ning organiseeruva külakodanlusega ja tema üritustega. Tõsi küll, sageli püüti neile anda kogu rahvast hõlmava ettevõtte silt, näidates neid kui eestlaste ühiseid ettevõtmisi, mis viib saksa mõjudest vabanemisele ja toob kasu eranditult kõigile eestlastele. Artiklis «Narodnikluse majanduslik sisu» märgib V. I. Lenin: «Alati ja kõikjal on kodanlus esinenud iganevad seisuslike raamide ja teiste keskaegsete institutsioonide vastu kogu «rahva» nimel, kelle hulgas klassivastuolud olid veel välja arenemata, ja tal oli nii Lääne-Euroopas kui ka Venemaal õigus, sest arvustatavad institutsioonid ängistasid tööpoolest kõiki.»⁷³ Ehkki põllumeeste seltsides tegutses eeskätt maakodanlus, tuleb nende tegevusele näituste organiseerijana anda positiivne hinnang. Eeltoodud materjal näitab kujukalt, et ajavahemikus 1876—1904 toimus näituste ilmes, haardes ja korralduses suur murrang. Usna tagasihoidlikust algatusest kasvas välja meie maa põllumajandusliku kutsehariduse edasiviimises vägagi olulist osa etendanud üritus, mis konkureeris mõisnike näitustega, äratades ka vastasleeris lugupidavat suhtumist. Populaarse vormi tõttu tungisid näituste kaudu levitatavad teadmised ka selliste talupoegadele, kes raamatuid ei lugenud ja koosolekutele ei käinud. TEPS-i põllunduse ja karjakasvatuse näitused tungisid isegi temast kaugel asuvasse sfääridesse, nagu kunst, rääkimata laialdastest tööstuse väljapanekutest, mis on põllumajandusele märksa lähemal. Kõike seda ei saavutatud mitte korraga ja mitte kõik ei kul-

⁷³ V. I. L e n i n, Teosed, I kd., Tln., 1960, lk. 382—383.

genud vigade ja komistusteta. Kuid näitused arenesid tõususuunas, muutudes sajandivahetusel peaaegu kogu Eesti territooriumi hõlmavaks ettevõtmiseks, millesse olid kaasa tõmmatud sobiva tegetsemisvormi leidnud külakodanlus, esimesi samme astuv ja konsolideeruv linnakodanlus, kes otsis kontakti laialdasemat tagamaad omava külakodanlusega, ja kujunev eesti kodanlik haritlaskond. Ehkki näitustest saadav kasu tuli suures osas arvesse kui jõuka talurahva kasu, väärib ka see positiivset hinnangut, sest vaadeldaval perioodil oli kapitalismi ja tema poolt sünnitatud kodanluse areng progressiivne nähtus. Just jõukas talurahvas oli see, kes mõisnike järel andis tarbimiseks enamiku toodetavast põllumajanduslikust koguproduktist, sest tema kätte hakkasid koonduma maa ja tootmisvahendid. Uusi teadmisi omandas muidugi kogu talurahvas, ehkki keskmikud ja kehvikud said neid kapitali ja vahendite puudumisel kasutada märksa piiratumalt. Näituste reklaamimisel ja läbiviimisel jäi muidugi püsima põhimõte, et tegemist on üldrahvaliku üritusega, mis toob kasu kogu eesti talurahvale. «Nad räägivad töötavast talurahvast, sulgedes silmad selle tõestatud, läbiuuritud, kalkuleeritud, kirjeldatud ja läbimälutud tõsiasja ees, et selle töötava talurahva hulgas on meil praegu juba kindlasti ülekaalus maakodanlus, et jõukas talurahvas, kel on kahtlematult õigus töötava talurahva nimetusele, ei tule ometi toime ilma sulaste palkamiseta ja hoiab juba praegu oma käes üle poole talurahva tootlikest jõududest.»⁷⁴ Need V. I. Lenini sõnad on rakendatavad ka antud olukorra hindamisel.

Näituse korraldamise aeg	Veiste üld-arv	Näitusel esitatud veiste arv							
		angli tõugu		hollandi-friisi tõugu		kohalikkude tõugu		segatõugu	
		kokku	%	kokku	%	kokku	%	kokku	%
1898	34	17	50	2	5,8	2	5,8	13	38,4
1899	55	21	38,2	7	12,7	4	7,3	23	41,8
1900	40	17	42,5	6	15	—	—	17	42,5
1901	66	33	50	7	10,5	2	3,0	24	36,5
1902	76	14	18,4	22	28,9	5	6,6	35	46,1
1903	60	20	33,3	7	11,7	6	10	27	45
1904	107	28	26,2	14	13,1	4	3,7	61	57,0

Märkus. Mõisnike poolt eksponeeritud loomi pole arvestatud, samuti on välja jäetud veised või kogud, kus tõug on märkimata ja seda pole õnnestunud kindlaks teha (arvesse tulnud näituste puhul esineb see mõnel üksikul korral).

Nagu tabelist nähtub, esitati sajandivahetusel TEPS-i näitustel umbes 40% ulatuses angli karja. See lubab väita, et talumajapidamises oli välja kujunenud kindel suund angli tõu aretamisele; anglite osatähtsus on isegi mõnevõrra suurem, sest enamikul segatõugu loomadest oli üks vanematest angel.

⁷⁴ V. I. L e n i n, Teosed, VIII kd., Tln., 1952, lk. 65—66.

Kapitalismi tõusuperioodil, mil nii kodanlus kui ka proletaariat astusid alles esimesi samme, tuleb näituste puhul arvesse veel üks oluline aspekt. Võrdlemisi töömahukatena haarasid nad kaasa laiu hulki, sealjuures mitmesuguseid ühiskonnakihte. Näituste külgetõmbejõud oli seda suurem, et neid propageeriti kui «eesti üritusi» vastukaaluks mõisnike samaladsetele ettevõtmistele. Rahvusliku liikumise perioodil omandavad ka sellised puhtmajanduslikud sammud laiema kõlajõu, kui nad oleksid ette võetud teistsugustes tingimustes. Näitused harjutasid rahvahulki organiseerimistegevusega ning kasvasid neis iseteadvust ja usku oma võimetusse.

Objektiivselt soodustasid näitused kapitalismi arenemist, sest nad olid suunatud feodaalsete igandite, samuti rutiini ületamisele põllumajanduses.

О РАНИХ ВЫСТАВКАХ ТАРТУСКОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ОБЩЕСТВА (ДО 1905 ГОДА)

А. Суур

Резюме

Формы деятельности эстонских сельскохозяйственных обществ были сравнительно немногочисленны: устраивались собрания с выступлениями ораторов, за которыми обычно следовали прения, проводились т. н. выездные заседания на хуторах членов общества, где собравшиеся знакомились с хозяйством, а в качестве третьего мероприятия, получившего более широкое распространение, организовывались сельскохозяйственные и животноводческие выставки. Последние приобрели особенно большое значение в деле расширения кругозора крестьян, так как здесь мы имеем дело с эффективным средством воздействия на широкие массы. Наряду с пропагандой агрономических знаний выставки являлись также показателями роста хозяйственно-политического влияния и организаторских навыков эстонского крестьянства, причем последние ярко свидетельствовали о том, что и крестьяне способны развивать свое хозяйство.

Из эстонских сельскохозяйственных обществ выставки стало ранее всего устраивать Тартуское эстонское сельскохозяйственное общество. На протяжении последних десятилетий минувшего века выставки, организуемые именно этим обществом, хотя в то время их устраивали почти все эстонские сельскохозяйствен-

ные общества, стали общезстонскими хозяйственными выставками, которые успешно конкурировали с аналогичными мероприятиями немецких помещиков. Свою первую сельскохозяйственную и животноводческую выставку Тартуское эстонское сельскохозяйственное общество провело в 1876 году. После этого они происходили ежегодно, за исключением 1881, 1883 и 1894 годов. За это время существенно изменились облик и масштабы этих выставок. Первые, а именно 1876—1887 годы можно охарактеризовать как период передвижных выставок, так как они проводились за пределами постоянного местонахождения общества — города Тарту, который являлся одновременно крупнейшим городом эстонской части Лифляндии. Они происходили в небольших населенных пунктах: Отепя, Рыngu, Мустве, Нью и др. Таким образом, организаторы выставок стремились охватить ими возможно большую территорию и более широкие массы и научить крестьян понимать пользу этих мероприятий. Главной задачей в то время было «пробуждение» народа и привлечение его к участию в выставках. В этой области была проделана большая работа. На первом этапе в известной мере наблюдается сотрудничество с помещиками. Сближения с помещиками добивалась часть более зажиточных членов общества. Однако к концу столетия это сближение прервалось, так как помещики не были заинтересованы в поддержке хозяйственных мероприятий крестьян, которые стали для них серьезными конкурентами. С 1887 года лишь некоторые выставки проводились в Тарту; а с 1895 года Тарту становится местом устройства выставок Тартуского сельскохозяйственного общества. Перенесение выставок в Тарту натолкнулось на трудности, так как этому противодействовали помещики. В 1888 году была проведена первая специальная выставка — льноводства. Они происходили и в последующие годы.

На выставках Тартуского эстонского сельскохозяйственного общества пропагандировались новые, передовые знания по агрономии, агротехнические приемы, современная сельскохозяйственная техника, определялись принципы развития мелкого земледелия. Особенно важным было распространение идеи о необходимости разведения одной определенной, а именно ангельской породы скота. Верность этой идеи подтвердила история. При распространении знаний организаторы выставок исходили из того, что полезно для мелкого земледельца, и не подражали помещикам вслепую. На рубеже двух столетий, путем создания секций по всей стране и привлечения к делу других эстонских сельскохозяйственных обществ, выставки Тартуского общества приняли общезстонский характер. Этому содействовало также приобретение постоянной выставочной площади в 1901 году. Экспонаты стали поступать из самых отдаленных уголков Эстонии. Что касается купцов и промышленников, то они присылали на выставки свои товары из самых различных частей

царской России, уже не говоря о Риге, Москве и Петербурге. В этот период чисто сельскохозяйственные выставки Тартуского общества стали обширными хозяйственными выставками, где экспонировались самые разнообразные товары широкого потребления и ремесленные изделия. Было открыто художественное отделение, где представители развивающегося эстонского искусства имели возможность выставлять свои работы. На выставках пропагандировались новые виды пищи и здоровый режим питания, делались попытки оживить старинные приемы ремесленного производства, уделялось внимание красоте и яркости народной одежды; создавались отделы, отражающие прежний быт эстонцев. Выставки Тартуского общества, несомненно, сыграли и свою роль в углублении понимания необходимости сохранять национальную материальную культуру. Повсеместное собрание изделий материальной культуры среди народа привело к созданию Эстонского народного музея. Регулярными стали также экспонаты сельскохозяйственной литературы и рукописей, показывались в действии машины и инструменты, на выставочной площади были сооружены показательные хозяйственные постройки, организовывались соревнования по пахоте. На каждой выставке проводились определенные циклы лекций, к чтению которых приглашались лучшие специалисты. С каждым годом увеличивалось число посетителей и количество экспонатов. Если на первой выставке Тартуского общества экспонировалось 80 предметов (из них животных — 63) и ее посетило 1400 человек, то, например, на выставке 1903 года число экспонатов достигало почти 1000 (из них только животных насчитывалось 252), а посетителей было 168 000 человек. Полезный коэффициент выставок еще более возрастал в силу того, что их посещали эстонские крестьяне, у которых не было никакого агрономического образования. Облаченные в популярную форму знания, распространяемые посредством выставок, усваивались и наиболее отсталыми крестьянами, которые книг не читали и собраний не посещали.

Выставки представляли собой мероприятия, в которые были вовлечены сельская буржуазия, нашедшая пригодную форму деятельности, делающая первые шаги и консолидирующаяся городская буржуазия, которая искала контакта с сельской буржуазией, за которой в то время шли более широкие крестьянские массы, и формирующаяся эстонская буржуазная интеллигенция. Хотя выгода от выставок приходилась в значительной мере на долю зажиточного крестьянства, следует все же дать выставкам положительную оценку; так как в рассматриваемый период развитие капитализма и буржуазии представляло собой прогрессивное явление. Если не считать помещиков, то именно зажиточное крестьянство было тем слоем населения, который давал большую часть сельскохозяйственной валовой продукции, ибо в его руках стали сосредоточиваться земля и орудия произ-

водства. Новые знания приобретались, конечно, всем крестьянством, но середняки и беднота, из-за отсутствия капитала, могли пользоваться ими лишь в гораздо ограниченном объеме. В рассматриваемый период, когда эстонская буржуазия и пролетариат делали лишь свои первые шаги, необходимо в отношении выставок учесть одно важное обстоятельство. Дело в том, что организация выставок представляла собой трудоёмкое мероприятие, к которому привлекались люди из различных слоев населения.

Создание возможно более широкой базы явилось положительным фактом, ибо это позволяло народным массам приобрести опыт действий, воспитывало в них чувство самосознания и вселяло веру в свои способности.

Притягательная сила вышерассмотренных выставок возрастала в силу того обстоятельства, что они происходили в период национального движения и пропагандировались как «эстонские начинания», противостоящие аналогичным мероприятием помещиков. С объективной точки зрения эти выставки привели к углублению экономической борьбы против помещиков.

В итоге можно сказать, что выставки, организуемые эстонскими сельскохозяйственными обществами, представляли собой прогрессивное явление, направленное на преодоление рутинной и отсталой сельскохозяйственной техники эпохи феодализма, и содействовали более быстрому развитию капитализма в сельском хозяйстве.

ÜBER DIE AUSSTELLUNGEN DER TARTUER ESTNISCHEN LANDWIRTSCHAFTLICHEN GESELLSCHAFT (DORPATER ESTNISCHER LANDWIRTSCHAFTLICHER VEREIN) BIS 1905

A. Suur

Zusammenfassung

Die Arbeitsformen der estnischen landwirtschaftlichen Vereine waren ziemlich beschränkt — man führte Versammlungen durch (denen gewöhnlich Besprechungen folgten), man veranstaltete die sog. Ausflugssitzungen in die Gehöfte der Mitglieder, wo man sich mit der Wirtschaft bekannt machte. Und die dritte Form der sich mehr verbreiteten Veranstaltungen — man organisierte die Ausstellungen der Landwirtschaft u. Viehzucht. In Erweiterung des Gesichtskreises der Bauern war deren Bedeutung besonders groß. Neben der Propagierung der landwirtschaftlichen Kenntnisse gestalteten sich die Ausstellungen zum Kennzeichen der

wachsenden ökonomisch-politischen Wirkungskraft und des organisatorischen Könnens der estnischen Bauern, sie waren ein eindrucksvolles Beispiel dafür, daß auch die Bauern imstande sind, ihre Wirtschaft zu entwickeln.

Als erster organisierte diese Ausstellungen die Tartuer Estnische Landwirtschaftliche Gesellschaft. Ende des vorigen Jahrhunderts (obwohl in der Zeit fast alle estnischen landwirtschaftlichen Gesellschaften Ausstellungen organisierten) gestalteten sich gerade die von dieser Gesellschaft organisierten Ausstellungen zu den allgemeinen Wirtschaftsausstellungen, die ganz Estland umfaßten und die erfolgreich mit den Ausstellungen der deutschen Gutbesitzer konkurrierten.

Die Estnische Landwirtschaftliche Gesellschaft in Tartu veranstaltete ihre erste Ausstellung der Landwirtschaft und Viehzucht im Jahre 1876. Danach fanden sie alljährlich statt, außer 1881, 1883, 1894. In dieser Zeit änderte sich wesentlich das Gepräge und der Umfang der Ausstellungen. Die Anfangsjahre 1876—1887 kann man als Periode der Wanderausstellungen bezeichnen, denn sie wurden außerhalb des ständigen Standortes der Gesellschaft — Tartu — durchgeführt. Die Ausstellungen fanden meist in kleineren Ortschaften statt: in Otepää, Rõngu, Mustvee, Nõo und anderswo. So war man beabsichtigt, ein möglichst großes Territorium und möglichst viele Menschen zu umfassen, um den Bauern die Nützlichkeit der Ausstellungen klarzumachen. Die Hauptaufgabe dieses Zeitabschnittes war das «Aufwecken» und Mitreißen des Volkes. Auf diesem Gebiet wurde viel geleistet. In der ersten Etappe kann man gewisse Zusammenarbeit mit den deutschen Gutsbesitzern beobachten. Ende des Jahrhunderts stockte das, denn die Gutbesitzer waren nicht an der Unterstützung der wirtschaftlichen Unternehmen der Bauern interessiert, da diese mit ihnen selbst zu konkurrieren begannen.

Seit 1887 fanden manche Ausstellungen schon in Tartu statt; seit 1895 wurde Tartu zum Durchführungsort der Ausstellungen, die Stadt, wo auch die zentralen Ausstellungen der Gutbesitzer des estnischen Teils Livland stattfanden. Die Übertragung der Ausstellungen nach Tartu war nicht leicht, denn man hatte mit dem Widerstand der Gutbesitzer zu tun. 1898 wurde die erste spezielle Ausstellung veranstaltet — eine Flachsausstellung. Sie fanden auch in den folgenden Jahren statt.

In den Ausstellungen der Tartuer Estnischen Landwirtschaftlichen Gesellschaft wurden neue fortschrittliche agronomische Kenntnisse, agrotechnische Verfahren, zeitgenössische landwirtschaftliche Maschinen propagiert, man legte die Grundprinzipien der Entwicklung des Kleinackerbaus fest.

Besonders wichtig ist die Verbreitung des Standpunktes über die Notwendigkeit der Zucht einer bestimmten Viehrasse — der Angler. Die Richtigkeit dieses Standpunktes ist von der geschicht-

lichen Entwicklung bewiesen worden. Beim Verbreiten der Kenntnisse ging man vom Grundprinzip aus — das, was den Kleinwirtschaften nützlich ist —, und man ahmte nicht blindlings den Gutbesitzern nach. Um die Wende des Jahrhunderts gestalteten sich die Ausstellungen der Tartuer Estnischen Landwirtschaftlichen Gesellschaft durch die Bildung der allgemeinen Abteilungen und durch das Mitreißen der anderen estnischen Bauerngesellschaften zu den allestnischen Ausstellungen. Es war auch wichtig, daß man 1901 ein ständiges Ausstellungsgelände erhielt. Die Gegenstände kamen aus den entferntesten Ecken und Enden des estnischen Territoriums. Was die Kaufleute und Industriellen anbetrifft, so schickten sie aus den verschiedensten Teilen Rußlands ihre Waren in die Ausstellungen, geschweige schon von den Firmen in Riga, Moskau, Petersburg. In dieser Periode gestalteten sich die Ausstellungen der Gesellschaft von den rein landwirtschaftlichen Veranstaltungen zu umfassenden Wirtschaftsausstellungen, wo die verschiedenartigsten Konsumgüter und Handarbeiten exponiert wurden. Man führte eine Kunstabteilung ein, wo die sich entwickelnde Künstlergesellschaft die Möglichkeit für die Ausstellung ihrer Werke fand. Man propagierte neue Speisen und gesunde Ernährungsweise, man versuchte die altertümlichen Verfahren der Handarbeit wieder ins Leben zu rufen, man lenkte das Augenmerk auf die Schönheit und Farbenfülle der Volkstrachten, man gestaltete die frühere Lebensweise widerspielgelinden Abteilungen. Ohne Zweifel haben die Ausstellungen der Gesellschaft ihren Anteil in Vertiefung des Verständnisses für Notwendigkeit der Erhaltung der nationalen materiellen Kultur. Dank dem sich unter dem Volke verbreitenden allgemeinen Sammeln der Altertümer konnte man später den Gedanken des Gründungs des Museums des Estnischen Volkes in die Tat umsetzen. Regulär wurden auch die Ausstellungen der landwirtschaftlichen Literatur und Manuskripte, man zeigte die arbeitenden Maschinen und Werkzeuge, auf dem Ausstellungsgelände wurden anschauliche Wirtschaftsgebäude gebaut, man organisierte Pflügerwettspiele. In jeder Ausstellung wurde von den besten Spezialisten eine bestimmte Vorlesungsreihe durchgeführt. Wenn in der ersten Ausstellung der Gesellschaft rund 80 Gegenstände exponiert wurden (darunter 63 Rinder) und die Ausstellung 1400 Besucher hatte, so z. B. 1903 reichte die Anzahl der Exponate fast bis 1000 (darunter allein Rinder 252); Besucher gab es 168 000. Der Nutzeffekt war aber desto größer, denn es handelte sich um diejenige estnische Bauern, die keine landwirtschaftliche Ausbildung hatten. Wegen ihrer gemeinverständlichen Form fanden die in den Ausstellungen verbreitenden Kenntnisse den Weg auch bis zu den zurückgebliebenen Bauern, die keine Bücher lasen und an keiner Versammlung teilnahmen.

Es handelte sich um ein Unternehmen, wodurch die geeignete

Handlungsform gefundene Dorfbourgeoisie, ihre ersten Schritte machende, sich konsolidierende und mit der Dorfbourgeoisie Verbindung suchende Stadtbourgeoisie und die sich gestaltende estnische bürgerliche Intelligenz mitgerissen wurden. Obwohl die wohlhabenden Bauern davon den größten Nutzen zogen, muß man diese Ausstellungen als positiv einschätzen, denn in dieser Periode war die Entwicklung des Kapitalismus und des Bürgertums eine progressive Erscheinung. Außer den Gutsbesitzern waren gerade die wohlhabenden Bauern diejenigen, die den größten Teil von der landwirtschaftlichen Gesamtproduktion gaben, denn in ihre Hände konzentrierte sich das Land und die Produktionsmittel. Neue Kenntnisse erwarb natürlich die ganze Bauernschaft, obwohl die Mittelbauern und -Besitzlose (Kleinbauern) diese Kenntnisse viel weniger anwenden konnten, da sie kein Kapital hatten.

In dieser Periode, als sowohl das estnische Bürgertum als auch das Proletariat ihre ersten Schritte machte, muß man noch einen Aspekt berücksichtigen. Nämlich war die Organisation der Ausstellungen ein den großen Arbeitsaufwand erforderes Unternehmen, woran die aus den verschiedensten Schichten stammenden Menschen teilnahmen. So eine umfangreiche Basis war sehr gut, denn das gab den Massen Erfahrungen und erzog in ihnen Selbstbewußtsein und Glauben an ihre Kräfte.

Die Anziehungskraft der Ausstellungen war desto größer, da sie in der Periode nationaler Bewegung stattfanden und als «estnische Unternehmen» propagiert werden, im Gegenteil zu den ähnlichen Vorhaben der Gutbesitzer. Objektiv führten die Ausstellungen auch zur Vertiefung des wirtschaftlichen Kampfes gegen die deutschen Gutbesitzer.

Zusammenfassend könnte man die Ausstellungen als positiv einschätzen. Sie waren zur Überwindung der feudalen, konservativen und zurückgebliebenen landwirtschaftlichen Technik gerichtet und trugen zur schnellen Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft bei.